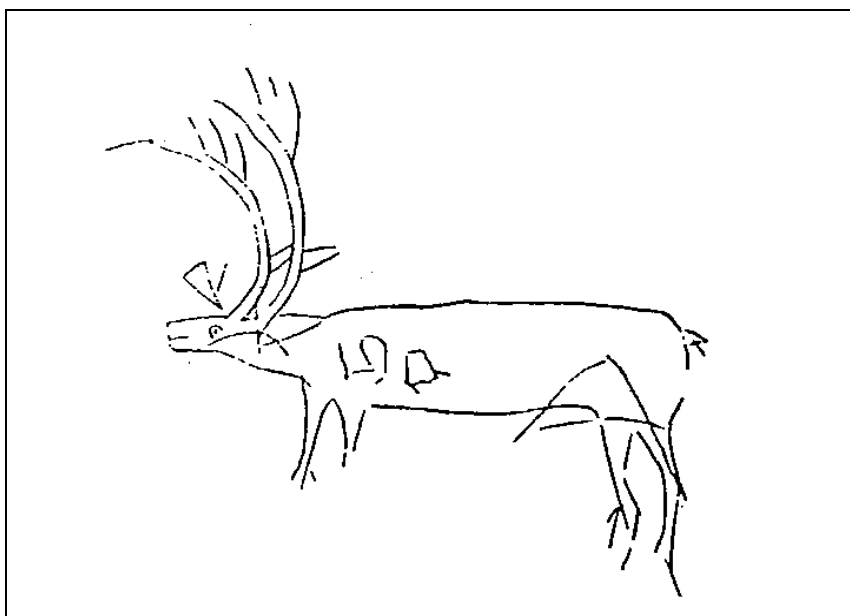

**Kulturminner på Setesdal Vesthei,
Ryfylkeheiene og Setesdal Austhei.**

En statusrapport.

Utsnitt av dyrefigur fra Storhedder, Bykle k.

Av Anne Herstad og Anja N. Sætre

Telemark fylkeskommune

2011

Innhold

1. Kulturminneprosjekt	3
1.2. Status og påvirkning/konsekvens	3
1.2.1 Status	3
1.2.2. Påvirkning/konsekvens	4
2. Bruken av heiene gjennom tidene	5
2.1. Kunnskapen om høyfjellet og heiområdene.....	6
2.2. Jakt og fangst	9
2.2.1. Steinalderjakt i høyfjellet	9
2.2.2. Steinalderboplassene i ytterkanten av heia	16
2.2.3. Reinsjakta i jernalder, middelalder og nyere tid	18
2.3. Gård og støl	23
2.3.1. Ødegårder som kilde.....	25
2.3.2. Stølsdriften	27
2.4. Jern- og kullframstilling.....	27
2.4.1. Kulturhistoriske forskjeller.....	29
2.5. Ferdsel	30
2.5.1. Brudled og likkviler.....	32
2.6. Støler og drifteleger fra nyere tid.....	33
2.7. Landbrukets kulturminner.....	34
2.8. Nyere tids kulturminner	34
3. Kulturminneforvaltning.....	35
3.1. Roller og ansvar	36
4. Veien videre	37
4.1 Hva må gjøres i forhold til kulturminner?	37
4.1.1 Oppdatering og etterslep.....	37
4.1.2 Registreringsprosjekt.....	39
4.1.3. Riksantikvarens faglige program	39
4.2 Hvordan kan kulturminnene brukes videre?	39
4.2.1. Kulturlandskapets verdi og attraksjonskraft	39
4.2.2. En ikke-fornybar ressurs.....	40
4.2.3. Lokale kulturminner	40
4.2.4. Forslag til vern og vern/utvikling	41
5. Oversiktskart – kulturminner	42
6. Litteraturliste	43

1. Kulturminneprosjekt

Regionalplan for Setesdal Vesthei, Ryfylkeheiene og Setesdal Austhei (Heiplanen) er en overordnet og retningsgivende plan innenfor videre areal- og ressursforvaltning. Kulturminne og kulturmiljø er et av temaene innenfor planen, og som et ledd i arbeidet ble det utskilt et eget kulturminneprosjekt. Prosjektet er et samarbeid mellom kulturminnevern avdelingene ved de i berørte fylkeskommunene Hordaland, Rogaland, Vest-Agder, Aust-Agder og Telemark. Prosjektet har fokusert på å innhente kunnskap om kulturminner innenfor planområdet for Heiplanen. Forvaltning av kulturminner er kunnskapsstyrt og basert på tilgjengelig kunnskap om kulturminnene. Et prioritert område har vært å oppdatere Askeladden, Riksantikvarens kulturminnedatabase, med kjente kartfestinger av kulturminner. Askeladden er et viktig verktøy i arealforvaltningen, men har et stort etterslep med hensyn til kulturminner i planområdet for Heiplanen. Nyregistrering av kulturminner har ikke inngått i prosjektet.

Totalt budsjett har vært på 200 000 kr og summen er i sin helhet bevilget av Miljøverndepartementet. 100 000 kr ble fordelt på de respektive fylkeskommunene for å legge kulturminner inn i Askeladden og oppsummere kunnskapsgrunlaget, mens den resterende summen ble satt av til sluttrapporten og kartoversiktene som er utarbeidet av Telemark fylkeskommune.

Setesdal- og Ryfylkeheiene er rike på kulturminner som vitner om fortidig og nåtidig bruk av området. Heiene, slik de avgrenses av den regionale planen, utgjør et enormt område, og innenfor planområdet finns det betydelige landskapsmessige og kulturhistoriske variasjoner. Rapportens kulturhistoriske del, kapittel 2, konsentrerer seg om hovedkategorier av kulturminner som direkte kan knyttes til bruken av heiområdene, selv om sentrale dalfører og lavereliggende strøk også inngår i planområdet. Heiplanens mål skal sikre villreinstammens leveområder er det lagt opp til en viss vektlegging av kulturminner knyttet til villreinjakt. Id nummer i rapporten viser til lokalitetsnummer i Askeladden.

Kapittel 2 må sees på som en statusrapport anno 01.04.11 som oppsummerer kjent kunnskap om kulturminnene innefor området.

1.2. Status og påvirkning/konsekvens

1.2.1 Status

Heiplanen består av store, til dels urørte, heiområder med enestående kulturmiljøer, både i form av stølsmiljøer og forskjelling typer aktivitetsområder fra steinalder og opp til nyere tid. Store områder innenfor Heiplanen er ikke kulturhistorisk registrert, spesielt gjelder dette for Austheia. Det er i forbindelse med kulturminneprosjektet utarbeidet et kulturminnekart over planområdet, se kap. 5 for utdypende informasjon. Mange områder er svært lite undersøkt og

vi kjenner dermed lite til kulturminnebestanden i store deler av området som utgjør Ryfylke- og Setesdalsheiene. I tillegg er det et stort etterslep i forbindelse med kartfesting både av arkeologisk og nyere tids kulturminner i Askeladden, Riksantikvarens database for kulturminner.

De fleste kulturminnene i heiområdene kan knyttes opp til rein, både vill- og tamrein. Det forekommer både godt synlige kulturminnetyper, som dyregraver, og typer som i dag ikke er synlig på overflaten, som steinalderboplasser. Dette er enkeltminner som er del av et større kulturmiljø. Stølsområder er svært viktige kunnskapskilder som viser til ulike typer bruk av heilandskapet og forteller om utmarksressursenes betydning, hvor villreinen inngår, både for eldre bosetning og erverv. Registreringer de senere år har avdekket automatisk fredete kulturminner på de fleste støler som blir undersøkt.

Det er et stort antall nyere tids kulturminner innenfor heiområdene, mange med uavklart alder. Det er derfor et stort behov for nyregistrering innenfor heiområdene for å oppdatere dagens kunnskapssituasjon.

1.2.2. Påvirking/konsekvens

Landskapet har en stor attraksjonsverdi i seg selv og kulturminnene er med på å berike opplevelsen, samtidig er kulturmiljøer i heiområdene ekstremt sårbare for press fra utbygging og annet bruk. Innenfor planen er det viktig å flytte fokus fra de enkelte kulturminnene og opp til kulturmiljøer, for eksempel i forhold til steinalderboplass/landskap eller støl/landskap. På den måten kan man verne viktige kulturmiljøer fra potensiell konflikt med bygdeutvikling/hyttebygging m.m., samtidig som bruken kulturmiljøene og deres attraksjonsverdi kan forvaltes på en bærekraftig måte.

Det regionale kulturminnevernet på nåværende tidspunkt mangler et fullstendig kunnskapsgrunnlag for å uttale seg om mulige konflikter knyttet til arealplansaker innenfor Heiplanen. Oppdatert kunnskap vil komme til i takt med søknader om planlagte tiltak/planer som utløser krav om registrering etter lov om kulturminne § 9, innenfor sonene som åpner for dette. Kulturminneprosjektet viser til behovet for ytterligere registreringer i heiområdene, både i form av systematisering av tidligere registreringer og nyregistreringer. Det er et stort etterslep i forbindelse med kartfesting både av arkeologisk og nyere tids kulturminner i Askeladden, Riksantikvarens database for kulturminner.

Da det ikke vil komme utbygging i NVO-sonen, vil det heller ikke komme ny kunnskap om kulturminnene i dette området gjennom planlagte tiltak og reguleringsplaner. Dette kunnskapshullet burde fylles i form av et grovmasket registreringsprosjekt, dette utdypes i kapittel 4. Samarbeid med lokale aktører som museer, historielag, turistforeninger og lignende vil være nyttig.

De enkelte kommuner innenfor planen vil i tillegg dra nytte av å utarbeide egne kommunedelplaner knyttet til sine kulturminner, med handlingsplaner for vern og bærekraftig bruk.

2. Bruken av heiene gjennom tidene

Jakt på villrein på høgfjellet har foregått med varierende intensitet fra eldre steinalder og fram til i dag. I eldre steinalder var jakt og fangst eneste næring, og bo- og leirplasser av ulik størrelse og karakter er registrerte rundt vann både på høgfjellet og i lavereliggende strøk. Bosetningen har i stor grad vært nomadisk og villreinjakta i høgfjellet har kun representert en sporadisk utnyttet ressurs. Gjennom yngre steinalder ble jordbruk og husdyrhold gradvis introdusert i lavereliggende strøk og ved kysten, men ulike former for jakt og fiske har vært sentrale ressurser gjennom perioden. I løpet av jernalder og tidlig middelalder har jakten på villrein gitt nye fysiske spor i form av oppmurte dyregraver i fjellområdene. Overgangen fra jakt med pil og bue til kuler og gevær kan belyses både gjennom skriftlige kilder og gjennom funn av blykuler og borseflint i hellere. Et variert utvalg av kulturminner fra Setesdal- og Ryfylkeheiene vitner om at villreinjakta har vært drevet i området gjennom et tidsrom på 7000-8000 år. Gjennom denne langvarige perioden har jakt på elg, småvilt og fugler samt fiske i vann og elver vært viktige aktiviteter knyttet til skog- og heiområdene som omkranser høgfjellet. I nyere tid har det i tillegg vært drevet med tamrein på heiene, en driftsform som avtok på 1950-tallet og som tok helt slutt i 1979.

Men heiene har ikke bare vært viktige i et jakt- og fangstperspektiv. Etablering av gårder i dalbygdene omkring heiområdene kan gå langt tilbake i tid, og et spennende spørsmål er om etableringen av støler og selve bruken av heia som beite- og slåtteområde kan være like gammel. Utover i jernalder og inn i tidlig middelalder blir utmarksressurser knyttet til jernvinneproduksjon viktige, og store mengder kull og jern har blitt produsert innenfor Heiplanområdet.

Heiene har vært helt sentrale som beiteområder i tilknytning til stølsdrift og som det sentrale området for heislått for gårdene omkring. I nyere tid finner vi også utallige spor etter driftetraffikken med buskap på 1800-tallet, noe uttallige overnattingsplasser eller drifteleger vitner om. Heiene har også rester etter gamle ferdselsveier som har knyttet sammen dalførene og området øst-vest. I tilknytning til eldre ferdselsveier kjenner vi spesielle kulturminnetyper fra nyere tid som brudled og likkviler, to kulturminnetyper som kun er kjent innenfor denne regionen.

De varierte kulturminnene på heia er fysiske spor etter fortidig bruk, og dermed svært viktige for vår forståelse av dette unike området. Landskapet i seg selv utgjør en betydelig attraksjonsverdi, og kulturminnene i området er med på å berike opplevelsen av dette vakre landskapet.

Steinalder		Bronsealder	Jernalder		Ma		Nåtid
10000		4000	2000	500	0	1000	1500
						2000	

Figur 1: Hovedperiodene fra istidens slutt og fram til nyere tid.

Arkeologisk periodeinndeling:

Steinalder	Eldre steinalder	Fosna / Tidlig-mesolitikum	Ca 10 000 – 8250 fvt
		Tørkop / Mellom-mesolitikum	Ca 8250 – 6350 fvt
		Nøstvet / Seinmesolitikum	Ca 6350 – 4650 fvt
		Kjeøy / Seinmesolitikum / Fase 4	Ca 4650 – 3800 fvt
	Yngre steinalder	Tidligneolitikum	Ca 3800 – 3300 fvt
		Mellomneolitikum	Ca 3300 – 2350 fvt
Seinneolitikum		Ca 2350 – 1800 fvt	
Bronsealder	Eldre bronsealder		Ca 1800 – 1000 fvt
	Yngre bronsealder		Ca 1000 – 500 fvt
Jernalder	Eldre jernalder	Førromersk jernalder / keltertid	Ca 500 fvt - 1
		Romertid	Ca 1 – 400
		Folkevandringstid	Ca 400 – 570
	Yngre jernalder	Merovingertid	Ca 570 – 750
		Vikingtid	Ca 750 – 1050
			Ca 1050 – 1536
Middelalder			Ca 1050 – 1536
Nyere tid			1536 –

2.1. Kunnskapen om høyfjellet og heiområdene

Kunnskapen om den forhistoriske utnyttelsen av høyfjellsressursene i Norge begynte med utforskningen av Hardangervidda og synlige spor etter steinbuer og avfallsdynger etter drivfangst av rein på Sumtangen ved Finnsbergvatnet (Indrelid 2009: 17). Den første artikkelen ble publisert av stiftamtmanden i Bergen, W.F.K. Christie i 1842, og dette ble oppstarten på en 100-årig fagdiskusjon hvor opphavet til og forklaringen på denne typen

kulturminner stod sentralt. Sumtangen ble utgravd i 1939-40 av professor Johs. Bøe og det ble klart at det hadde vært aktivitet på stedet i flere faser. Det ble funnet kulturlag fra to perioder i steinalder og over disse lagene en mulig bygning fra folkevandringstid. De to steinbuene var bygget senere i vikingtid eller tidlig middelalder, og avfallsdyngene med reinsbein stammet fra denne perioden. Sumtangenundersøkelsene viste dermed at reinfangst hadde forekommet i ulike perioder i forhistorien og sannsynliggjorde at det burde finnes flere tilsvarende kulturminner i andre høyfjellsområder. Sumtangen var den første boplassen fra steinalder som ble faglig undersøkt i høyfjellet i Sør-Norge, og representerte dermed forskningsstatus da de store vassdragsundersøkelsene kom i gang på slutten av 1950-tallet (Indrelid 2009: 21).

I 1951 ble loven om fornminner endret, og utbygger ble ansvarlig for å bekoste leting etter fornminner også i områder hvor slike ikke var kjent fra før. Prosjektet Tokke-Vinje ved Songavassdraget ble i 1958-60 den første store vassdragsundersøkelsen etter endringen, og det var fra før ikke kjent spor etter forhistorisk bosetning i området. Den første feltsesongen resulterte i funn av 22 steinalderboplasser i tillegg til tufter, dyregraver, bogasteller og hellere med kulturlag, og det var ettertrykkelig bevist at også høyfjellsområdene hadde blitt tatt i bruk allerede i eldre steinalder (Martens & Hagen 1961). Videre vassdragsundersøkelser utover 60-tallet i Sør-Norge gav tilsvarende resultater, og mange steinalderboplasser og anlegg i forbindelse med jernutvinning ble utgravd før områdene ble demmet opp.

Figur 2: Erosjon langs reguleringssonen til Langesæ, Vinje. Driftelege Langesælega til venstre i bildet. Foto: Telemark fylkeskommune.

I Ryfylke- og Setesdalsheiene har de fleste større arkeologiske undersøkelser hatt sammenheng med vannkraftutbygging. Omsøkte krafttiltak har dermed vært helt styrende for hvilke områder som har blitt undersøkt, og få områder er undersøkt på bakgrunn av faglige problemstillinger. Dette står i kontrast til kunnskapstilfanget ved Hardangervidda, det tilgrensende høyfjellsområdet til Setesdalsheiene i nord, hvor faglige undersøkelser kom i gang på et tidlig tidspunkt, for eksempel med Sumtangenundersøkelsene i 1939-40. Videre undersøkelser har på samme måte hatt faglige spørsmål som utgangspunkt, og Hardangerviddaprojektet fra 1970-74 står som et eksempel på en tverrvitenskapelig undersøkelse hvor prosjektet var frikoplek fra planer om kraftutbygging (NOU 1974: 30B, Bang-Andersen 2008b: 215). Hardangerviddaprojektet utgjorde bakgrunnen for den kulturhistoriske delen av NOU-en fra 1974 om Hardangervidda, men det ble ikke skrevet et samlet sluttprodukt for prosjektet selv om mye av forskningsmateriale ble publisert i varierende former. Møsstrandprosjektet, ved sørsiden av Hardangervidda, ble gjennomført i perioden 1961-74 og fokuserte på jernvinnas datering, omfang og hvilken økonomisk betydning jernproduksjonen måtte ha hatt. Dette var et rent forskningsprosjekt som gav mye ny kunnskap om områder som grenser til Hardangervidda (Martens 1988). Prosjektet Nordmannsslepene har registrert og kartfestet kulturminner på Hardangervidda og prosjektet har hatt et tydelig fokus på kulturminner fra nyere tid (Roland 2001). I forbindelse med fylkesdelplan for Hardangervidda er det utarbeidet en fyldig kulturhistorisk rapport basert på tidligere registreringer og utgravninger på Hardangervidda (Pedersen 2011).

En klar svakhet med mange av vassdragsundersøkelsene i Ryfylket- og Setesdalsheiene var at registreringene ofte var bundet opp til reguleringssonen, noe som førte til at terrenget lengre borte fra vannkanten sjelden ble undersøkt. Området har ikke vært gjenstand for en samlet forskningsgjennomgang, og det er store områder hvor vi kjenner lite til kulturminnebestanden. Spesielt gjelder dette for Austheia. Et unntak er de tverrfaglige Ulla Førre-undersøkelsene i området som ble demmet opp til Blåsjømagasinet på Vestheia (1972-79). Her aksepterte tiltakshaver at det ble foretatt undersøkelser i områder som ikke ville bli direkte berørt av tiltaket når dette framsto som ønskelig etter faglige hensyn (Bang-Andersen 2008a: 9). Dessverre foreligger det ikke et samlet sluttprodukt fra Blåsjøundersøkelsene selv om mye er sammenfattet i to nyere publikasjoner (Bang-Andersen 2004, 2008a).

Viktige vassdragsundersøkelser som har gitt mye kunnskap om bruken av Ryfylke- og Setesdal Vesthei er Tokke-Vinje (1958-60), Lyseheiene (1960-63), Røldal-Suldal (1962-65), Sira Kvina (1965-1968), Øvre Otra (1972-76), Ulla Førre (1972-1979), Lyngdal (1980), Gyvatn og Evje Øst (1984) og Skjerka (1992-2003). Setesdal Austhei er i mindre grad registrert, spesielt selve heiområdene, men mindre vassdragsundersøkelser har funnet sted innenfor og i utkanten av heiområdet. Viktige vassdragsundersøkelser er Finndalen (1960), Nesvatn (1962-63), Tokke Mo (1965-66), Fyresdal (1968), Vest for Fyresvatn (1981) og deler av Tovdalvassdraget (1979-81) (NOU 1983:43, s. 369, Bang-Andersen 2004: 11).

Vassdragsundersøkelsene ble utført i arkeologisk regi og hadde fokus på automatisk fredete kulturminner, det vil si kulturminner eldre enn år 1537. I takt med ny utbygging blir det kontinuerlig registrert flere kulturminner innenfor ulike utbyggingsområder av de respektive

fylkeskommunene. Metodene for registrering utvikles også, og vi får små drypp av ny kunnskap om viktige automatisk fredete kulturminner.

Nyere tids kulturminner har ikke samme sterke lovmessige vern, og de blir dermed ikke registrert systematisk på samme måte. Heldigvis er interessen stor, og mye kunnskap er samlet i artikkelform i årbøker for historielag, turistforeninger og andre interessefelt. Et eksempel på litteratur som omhandler området er bøkene 'Vandringer i Setesdals Vesthei' (Flå 2008) og 'Vandringer i Setesdal Austhei' (Frøstrup 2001) som begge inneholder mye god kulturhistorie. En fyldig gjennomgang med et sterkt fokus på nyere tids kulturminner er samlet i litteraturlisten til kulturminnerapporten som ble sammenstilt i forbindelse med forarbeidet med 'Fleirbruksplanen for Setesdal Vesthei-Ryfylkeheiane 1994' (Hageland 1993).

Selv om det ikke direkte er forsket på Ryfylke- og Setesdalsheiene som et helhetlig område, er det mange eksempler på forskning som omhandler kulturminner innenfor området som kan kaste lys over kulturhistorien. Fra arkeologisk hold kan man nevne arbeider om dyregraver (Bang-Andersen 2004), steinalderbosetning (Bang-Andersen 2008a, Lindblom 1982, Østmo 1989), kull og jernframstilling (Martens 1988, Bloch Nakkerud 1987, Larsen 2009, Loftsgarden 2011) eller ødegårder (Martens 1989, 2009), med mer. Viktige temaer som ferdsel (Flå 2008, Veka 1979, Holen 1984, Tjeltveit 1999, Hageland 2006), drifteleger (Hageland 1989, 1998, 2008) eller brudleder og likkviler (Hagland in prep.) fra nyere tid er også publisert. Med hensyn til eldre bygninger er mye innsamlet i forbindelse med SEFRAK-registrering.

2.2. Jakt og fangst

2.2.1. Steinalderjakt i høyfjellet

De eldste boplassene i Sør- og Sørvest-Norge er over 11000 år gamle og de var lokalisert ved kysten (Bang-Andersen & Bjerck 2005: 244). Kystområdene her hadde da vært isfrie i over tusen år, og de første menneskene som bosatte seg her antas å være etterkommere av reinjegere fra Nord-Tyskland. Etter siste istid trakk isen seg forholdsvis raskt tilbake og ca 7600 f.Kr. var både Setesdal- og Ryfylkeheiene og det meste av Hardangervidda isfritt (Bang-Andersen & Bjerck 2005: 245). Reinen hadde hatt tilholdssted i lavlandet i den første tiden etter isavsmeltingen, men etter hvert som isen smeltet ble kyst- og fjordområdene gradvis tilvokst med skog og annen vegetasjon, og villreinen skiftet leveområde til fjellviddene. Ved kysten og i lavlandet kunne de første menneskene livnære seg på et variert utvalg av rike og stabile naturressurser som fisk, skjell, marine pattedyr, småvilt, fugler og ulike plantetyper.

Figur 3: Kopi av flintpiler fra ulike tidsepoker. Foto: Telemark fylkeskommune.

Jakt og fangst har vært den eneste næringen i eldre steinalder, og det er sannsynlig at menneskene forflyttet seg etter årstidene basert på tilgangen på ulike ressurser. Valg av boplasser gjenspeiler i stor grad hvilke ressurser som ble utnyttet, selv om bestemte sosiale regler eller tradisjoner kan ha påvirket det samme bosetningsmønsteret. Etnologiske paralleller viser at samfunnet kan ha vært basert på 3-5 kjernefamilier på 15-40 personer som igjen hadde nær kontakt med andre grupper i sitt nærområde (Bang-Andersen 2008a: 101). Det er trolig at sesongforflytninger fant sted både langs ytterkysten og mellom kyst og innland. Spesielt langs kysten ved sund eller elveosser har tilgangen på mat vært rik og stabil, mens ressurser fra innlandet kan ha vært utnyttet av mindre jaktgrupper og for kortere tid om gangen. Det har ikke på noen måte vært matmangel som har motivert de første menneskene til villreinjakt på høyfjellet.

På snaufjellplatået sør for Lysefjorden er det påvist boplasser i villreinområder ved Store Fløyrlivatnet som er datert til ca 9200-8600 f.Kr. (Bang-Andersen 2005a: 114) og Store Myrvatn som er datert til ca 9000-8200 f.Kr. (Bang-Andersen 2005b: 260). De eldste spor etter mennesker på den nordligste delen av Hardangervidda skriver seg til ca 7300-7200 f.Kr., mens de eldste sporene etter mennesker i den sentrale og lavereliggende delene av Hardangervidda er datert til ca 6400 f.Kr. (Indrelid 2009: 39). Nesten like gamle kan de eldste

boplassene ved Holmevatn i Suldalsheiene og Storhiller i Årdalsheiene være. Her det funnet enkelte pilspisser som antyder bruk som kan strekke seg 8000 år tilbake i tid (Bang-Andersen 2004: 69). Med hensyn til det sentrale høyfjellsområdet på Vestheia, i det området som i dag er kjent som Dyraheio, er sporene ikke like gamle. Her er de eldste boplassene datert til å være ca 7000 år gamle. Det er blitt pekt på at naturforholdene på Vestheia skiller seg fra Hardangervidda ved at Vestheia i stor grad er preget av snaue fjellplataer. Dannelse av beitegrunnet for reinen har dermed tatt lengre tid enn tilfellet har vært på Hardangervidda, hvor en større del av vidda er dekket av løsmasser (Bang-Andersen 2008b: 217). Hvis reinen ikke etablerte seg over hele Vestheia tidligere, er det på ingen måte rart at det ikke er kjent eldre boplasser her.

Villreinen

Høyfjellet kan oppleves som både kaldt og karrig. Høyden gjør at isen på vannene ligger lenge og væromslag og sludd kan oppleves selv på sommeren. Knut Odner fikk erfare dette etter fire sesonger med utgravinger av steinalderboplasser ved Holmevatn og uttrykte det på denne måten; ”Bortsett fra rik fiskebestand og godt reinveide er det ikke meget som frister en vanlig turist” (1965: 205). Men nettopp villreinen har tiltrukket mennesker til et ellers karrig område gjennom lange perioder. Drivkreftene må åpenbart ha vært sterke.

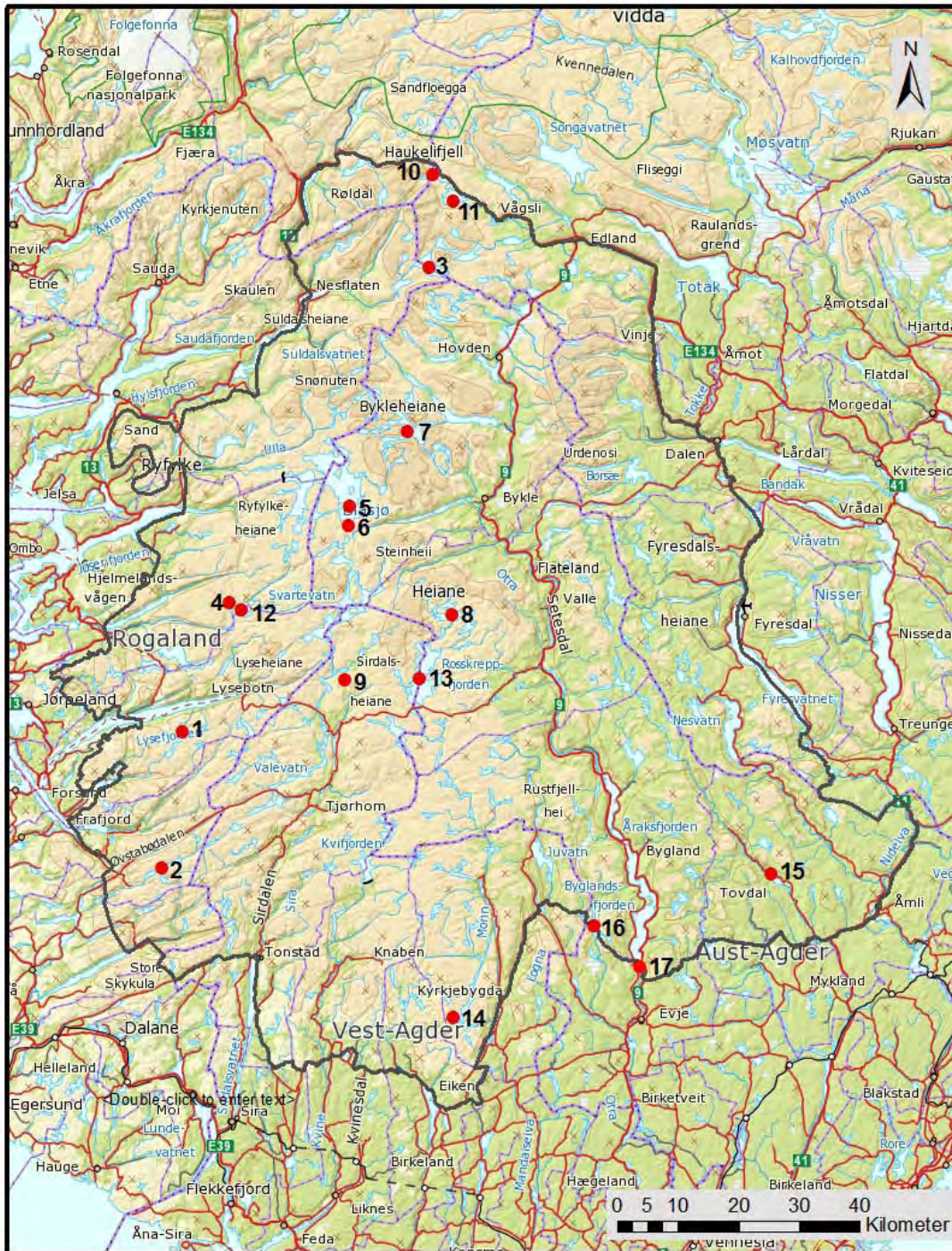
Det er blitt pekt på at villreinen er en spesielt god ressurs som har vært ettertraktet av mennesker i arktiske og subarktiske strøk til alle tider (Bang-Andersen 2008a: 100). I tillegg til kjøttet, som i seg selv er velsmakende, kan alle bløtdelene utnyttes som mat og proteinkilde. Skinnen har overlegne varme- og isolasjonsegenskaper i forhold til andre dyrs skinn, og dette har trolig vært svært viktig. I tillegg har både geviret og lår- og leggbein egenskaper som gjør det spesielt attraktivt som redskapsmateriale, og rygg- og fotsenene gir svært god tråd som har en vid rekke av bruksområder. Reinen er videre et flokkdyr med en sesongvis forutsigbar adferd knyttet til ulike reinstrekk, og er dermed forholdsvis lett jaktbar. Som matkilde er reinen mest attraktiv mot seinsommeren/høsten siden fettinnholdet er høyest og kjøttet best. Det er dermed sannsynlig at høyfjellsjakta har foregått i dette tidsrommet også tilbake i tid.

De første menneskene som bosatte seg langs norskekysten antas å være etterkommere etter reinsjegere i Nord-Tyskland. Det er blitt framhevet at reinsdyret den tidligste tiden sannsynligvis har hatt en spesiell plass innefor mytologien og verdensbildet til menneskene, og på denne måten kan reinen ha hatt en viktig betydning som noe mer enn bare næring (Fuglestad 2001: 133). Selv om boplassene til de første menneskene langs norskekysten viser en tydelig marin tilpassning, har høyfjellsjakt på villrein foregått helt fra tidlig mesolittikum, noen boplasser fra blant annet Sunndalsfjellene (Svendsen 2007) og boplassene sør for Lysefjorden vitner om (Indrelid 2009:63-66).

Eldre steinalder er en periode på mange tusen år, og det er vanskelig å vite hvordan eventuell mytologi knyttet til villrein har utviklet seg gjennom perioden. Andre drivkrefter som kan ha

vært viktig fra den eldste villreinjakta og fram til i dag kan knyttes til selve opplevelsen av jakta og høgfjellslandskapet. Følelsen av spenning, forventning, eventyr, mot og prestige kan dermed ha utfylt jaktens ressursmessige side og gjort villreinjakt attraktivt til alle tider. Villreinfjellsjakta kan også ha vært knyttet til overgangsritualer, for eksempel fra barn til voksen, og høgfjellslandskapet som er markant annerledes enn kyst- eller skogsområder kan dermed ha forsterket et slikt ritual (Svendsen 2007: 88).

Figur 4: Steinalderlokalteter omtalt i kapittel 2.1. i rapporten. 1: Store Flølvatnet, 2: Store Myrvatn, 3: Holmevatn, 4: Storhiller, 5: Øvre Storvatn, 6: Vestre Gyvatn, 7: Store Urevatn, 8: Botnsvatn, 9: Elsvatn, 10: Ståvatn, 11: Kjelavatn, 12: Nilsebuvatn, 13: Rosskreppfjorden, 14: Nåvatn, 15: Tovdal, 16: Gyvatn, 17: Vassøya.

I forbindelse med oppdemmingen av det store Blåsjømagasinet på Vestheia ble det utført arkeologiske utgravinger av 10 boplasser fra eldre steinalder innenfor sentrale deler av høyfjellsområdet (Bang-Andersen 2008a). Med unntak av denne konsentrasjonen, var resten av området omtrent funntomt, og det er tydelig at dette området har blitt utnyttet i mye mindre grad enn for eksempel fjellområdene på Hardangervidda (Indrelid 2009: 40). Boplassene ved Øvre Storvatnet og Vestre Gyvatnet lå ved vann, på tørr undergrunn og på steder med god oversikt. Nærhet til viktige trekkveier for reinen har tydelig vært bestemmende for hvor menneskene slo leir (Bang-Andersen 2008a: 79-105). Selve jakten har foregått med pil og bue, og det er trolig at det har blitt benyttet skjul som bogastiller til selve jakten. Pilene har vært laget av flint, en steinart som gir svært skarpe egger. Sporene etter menneskene begrenset seg til funn av flint og andre steinredskaper, steinavfall, trekull og varmpåvirket stein. Organiske redskaper av tre, bein eller skinn har for lengst råtnet opp. Oppholdene har vært kortvarige, og det er ikke funnet spor etter tufter eller teltringer. Leirplassene har vært benyttet til forberedelse og etterarbeid knyttet til reinsjakta, som partering og pakking av skinn og kjøtt til videre transport, og som hvileleirer mellom ulike transportetapper. Ved ildstedene har det vært tilberedt mat, og flintavfall viser at man har vedlikeholdt redskaper her. Leirplassene har nok også vært et utgangspunkt for andre observasjonsposter for å planlegge jakta og kunne nærme seg reinen på mest gunstig måte.

Funnstedene ved Øvre Storvatnet og Vestre Gyvatnet viser at mennesker har utnyttet høyfjellsområdet til jakt på villrein. Men de sparsomme sporene viser at området kun har vært i sporadisk bruk. Mindre jaktekspedisjoner har gjenbrukt de samme gode leirplassene nær reinstrekket, men oppholdene framstår som uregelmessige og sjeldne og det har trolig gått både tiår og hundreår mellom hvert besøk (Bang-Andersen 2008a: 108). Den viktigste bruksfasen av dette området ligger mellom 7000 og 5700 år tilbake i tid. Andre spor etter mennesker på høyfjellet mot slutten av eldre steinalder stammer fra blant annet Holmavatn i nord, ved Store Urevatn i Øvre Otra vassdraget, Botnsvatnet nære Rjuven og Elsvatnet i Kregdedalen sør for Svartevassmagasinet (Bang-Andersen 2008b: 219). Disse boplasssporene ligner på leirplassene fra Øvre Storvatnet og Vestre Gyvatnet, og tolkes på samme måte som spor etter kortere jaktekspedisjoner i høyfjellet.

Men hvem var det som jaktet på reinen i Dyraheio? Og hvor kom de fra?

Ved en av boplassene ved Øvre Storvatnet ble det funnet en klump med forkullet bjørkebarktjære som er datert til å være 6000 år gammel (Bang-Andersen 2008a: 67). Slik tjære er velegnet som festemiddel til flintprosjektilene i pilskaftene, og ved å bearbeide den med tennene vil tjæren mykne og dermed være lettere å anvende. Det unike med dette funnet er at det inneholder tannavtrykk som ut fra avtrykkene av en 6-års jeksel og sannsynlige melketenner stammer fra et barn mellom 6 og 12-13 år! De kortvarige jaktekspedisjonene i høyfjellet har trolig vært utført av relativt små jaktlag på om lag 4-6 personer (Bang-Andersen 2008a: 118), og funnet av tjæreklumpen viser at vi ikke kan ta det for gitt at steinalderens jaktlag har bestått utelukkende av voksne menn.

Sveinung Bang-Andersen har etter utgravingene ved Blåsjømagasinet foreslått at menneskene som drev jakt i høgfjellet her i steinalder har hatt sitt utgangspunkt i kyststrøkene vest eller sør for Vestheia, dvs. Rogaland og Agder (Bang-Andersen 2008a: 111-115). Både transportbehovet og sikkerhetsmessige momenter tilsier at hovedvannveiene har utgjort de viktigste ferdselsveiene inn mot området, siden det har gått lang tid mellom hver ekspedisjon, noe som vil ha begrenset detaljkunnskapen om landskapet. Orientering etter faste punkter i landskapet som innsjøer, elver og andre naturformasjoner har dermed vært viktig. For den nordligste delen av Vestheia, med boplassene rundt Holmevatn, er det trolig at menneskene hadde sitt primære tilholdssted ved kysten, enten vest, sør eller øst for området, dvs. Rogaland, Agder og Telemark.

Yngre steinalder

Steinalderen er en langvarig periode som grovt deles opp i eldre og yngre steinalder. Overgangen til yngre steinalder har sammenheng med de første spor etter jordbruk på flatlandet på Østlandet og grensen settes til ca 4000 f.Kr. Innføringen av jordbruk og husdyrhold har vært en langsom og gradvis prosess, men gjennom hele perioden er det spor etter spredte jaktoppford i høgfjellet, og flere steder er de samme gode leirplassene fra slutten av eldre steinalder gjenbrukt. I løpet av steinalderen gjennomgår redskapsmaterialet flere endringer og skifter form. En tydelig endring er at skifer blir benyttet som råstoff, og hele og fragmenterte pilspisser i skifer gjenfinnes i høgfjellet. Videre er slipte flintøkser og forekomst av keramikk viktige endringer, selv om slike funn kun opptrer i form av fragmenter av slipte flintøkser på boplassene på høgfjellet.

Utgravingene ved Øvre Storvatnet og Vestre Gyvatnet viste at bruksfasen til leirplassene lå mellom 7000 og 5700 år tilbake i tid. Etter dette er det så få dateringer og typologiske spor etter senere aktivitet at tidsrommet fra 5700 år siden og fram til overgangen mellom bronsealder/jernalder synes å være en periode da denne delen av Dyreheia har vært utnyttet i liten grad (Bang-Andersen 2008a: 108). Fra den nordligste delen av Vestheia er situasjonen en annen og ved Holmevatn, Ståvatn og Kjelavatn er det flere boplasser som på grunnlag av gjenstandsmaterialet kan dateres til yngre steinalder (Odner 1965, Martens & Hagen 1961: 62-71, Mikkelsen 1989). Ved enkelte av boplassene her ble det også påvist rester etter tufter og teltringer, og her har leirplassene fra eldre steinalder blitt gjenbrukt i mye større grad enn boplassene fra Øvre Storvatn og Vestre Gyvatnet. Nedgangen i bruken av leirplassene i sentrale strøk av Dyreheio kan ha hatt klimatiske årsaker som kan ha påvirket beitegrunnlaget for reinen negativt, men det kan også bunne ut i at ressurstilgangen i lavlandet var så allsidig at behovet for strabasiøse jaktekspedisjoner i høgfjellet ikke lengre var tilstede (Bang-Andersen 2008a: 108-109).

Gjennom hele steinalder er det sannsynlig at jaktekspedisjonene har benyttet seg av midlertidige konstruksjoner som telt eller teltduker. Ved enkelte boplasser er det brukt stein til å holde teltduken nede på bakken slik at ikke vind river teltet ned, og teltringer av stein er påvist flere steder i høgfjellet. Et spennende unntak er hustufta fra Nordre Sandvika ved

Kjelavatn (Martens & Hagen 1961: 67-70). Tufta var rektangulær, ca 5 x 3 m og hadde veggfundament av stein og kan på bakgrunn av funnmaterialet av flint dateres til mellomneolittisk tid. Det ble også funnet rester etter en gapahuk med datering til samme tid.

Figur 5: Hustufta fra Sandvika ved Kjelavatn er datert til mellomneolitikum. Foto DAMR.

Det er også påvist opphold i hellere med datering tilbake til steinalder. Den eldste dateringen fra en heller innefor planområdet er fra Storhiller i Hjelmelandsheiene, som kan dateres til ca 7000 f.Kr. (Bang-Andersen 2008a:13). Andre eksempler på steinalderboplasser fra yngre steinalder i høgfjellet stammer fra Nilsebuvatnet (Bang-Andersen 2008a: 14) og fra Rosskreppfjorden, hvor boplassene dessverre ikke ble utgravd før oppdemningen (Indrelid 2009: 86).

Sporene etter mennesker på høgfjellet viser at villreinen har vært gjenstand for jakt i tusenvis av år. Steinalderboplassene er tolket som leirplasser i forbindelse med jakta, og det er ingenting som tyder på helårsbosetting i høgfjellet (Indrelid 2009: 64).

2.2.2. Steinalderboplassene i ytterkanten av heia

Landskapsmessig skiller høgfjellsområdene i Ryfylke- og Setesdalsheiene seg kraftig fra de omliggende strøkene hvor landskapet preges av daler, skog og myrstrekninger som deles opp av elver og vann av ulik størrelse. Flere større vassdrag er dominerende faktorer i landskapet, og her kjennes et stort antall boplasser fra både eldre og yngre steinalder. I steinalder har man kunnet utnytte ulike ressurser som elg og hjortedyr, småvilt, fugler og fisk. Her som på høgfjellet er det i stor grad kun områder som har vært aktuelle i forbindelse med vannkraft som er arkeologisk undersøkt. Et slikt område er vannmagasinet Nåvatn i Åseral kommune. Magasinet er om lag 15 km langt og bestod før oppdemningen av flere mindre vann. Det ble foretatt arkeologiske registreringer og utgravninger i flere runder på 90- og 2000-tallet og det ble registrert rundt 40 steinalderboplasser (Kallhovd & Liestøl 1992, Hogganvik 200, Lønaas 2001, Amundsen 2003). Men siden magasinet allerede hadde demt ned store områder før de ble arkeologisk undersøkt, kan man anta at det totalt har vært mellom 100 og 200 steinalderboplasser bare i dette området (Kallhovd & Liestøl 1992).

I den nordlige delen av Tovdalsvassdraget er det på samme måte registret hele 124 steinalderlokaliteter av varierende størrelse både fra eldre og yngre steinalder (Lindblom 1982). Andre boplassområder i dette området stammer fra Kosånassvassdraget på grensen mellom Aust-Agder og Vest-Agder. Det ble påvist 11 boplasser fra Evje og Hornes kommune, og ved Gyvatn er det funnet over 70 boplasser fra steinalder (Østmo 1989: 22). Det er også påvist spredte boplasser ved Byglandsfjorden. Andre vassdragsundersøkelser har påvist kun et fåtall boplasser rundt tilsvarende vatn i Fyresdal (Mikkelsen 1981), og hovedinntrykket boplassene gir er at de fleste av boplassene ligger i de nedre delene av vassdragene. Oppover mot heiene er det færre boplasser, og samlet viser gjenstandsmaterialet klare forbindelser til de rike boplassområdene ved kysten (Indrelid 2009: 86).

Dessverre er det forsket lite på steinaldermaterialet fra heiområdet, men en nærmere analyse er utført med bakgrunn av boplassmaterialet fra Vassøya og den er egnet til å kaste lys over steinalderboplassene i lavereliggende strøk (Østmo 1989). Vassøya ligger helt sør i Byglandsfjorden og ca 400 meter lengre sør går elva Otra over i styrk og fosser. Sundene på begge sider av øya er forholdsvis smale, omtrent 70-80 meter. Boplassene stammer både fra eldre og yngre steinalder og det er trolig at rik tilgang på fisk har vært en av grunnene til oppholdene her. Videre har Vassendøya sannsynligvis vært et viktig overfartssted for elg og andre dyr. Dyr som svømmer over elver eller vatn er sårbare for jakt, og slike overfartssteder for dyr har til alle tider vært attraktive som jaktsteder. Østmo peker på at jakt på elg har vært svært viktig, selv om også jakt på andre dyr sannsynligvis har blitt utnyttet. Generelt viser funnene fra ulike boplasser i området at det dreier seg om midlertidige oppholdssteder, og at boplassene kun har vært i sporadisk bruk gjennom steinalderen.

På samme måten som funnene fra Vassøya kun viser til periodevise opphold, er det trolig at tilsvarende boplassfunn fra skogs- og heiområdene innenfor Heiplanen på samme måte bør sees på som fangsstasjoner. Boplassene er rester etter opphold fra mennesker som kan ha hatt sitt hovedområde nærmere kysten, hvor man gjennom størstedelen av steinalderen kjenner omfattende boplassfunn fra perioden. Gode boplasser har blitt gjenbrukt over tid.

Figur 6: Funnet av flint ved steinalderlokalitet fra Homstøl, Kvinesdal. Foto: Vest-Agder fylkeskommune.

Boplasser og leirplasser fra steinalderen blir påvist arkeologisk gjennom funn av flint og steinredskaper. Boplassene er som oftest helt overgrodd av vegetasjon og torv og de er dermed ikke synlige på overflaten. Det er ofte en nær sammenheng mellom boplasser og erverv og hvilke ressurser som har vært utnyttet fra boplassen. På denne måten er boplassene nært knyttet til landskapet der de ligger, og de kan ikke vurderes uavhengig av dette. Landskapet og boplassene må derfor sees på som en helhet.

2.2.3. Reinsjakta i jernalder, middelalder og nyere tid

Reinsjakta i heiområdene har gjennom den største delen av forhistorien foregått som smygjakt med pil og bue. Pilespisser av flint og andre steintyper har vært benyttet gjennom hele steinalderen og gjennom bronsealderen. Pilespisser av jern blir tatt i bruk i løpet av eldre jernalder, og vi kjenner for eksempel funn av enkeltpilspisser fra vikingtid fra Suldalsheiene (Bang-Andersen 2004: 72).

Fra jernalder og tidlig middelalder har fangst av villrein i dyregraver av oppmurt stein blitt en viktig fangstform, og det er kjent 119 reinsdyrgraver fra Setesdalens villreindistrikt (Bang-Andersen 2004). 65 av dyregravene er sikre graver som er kartfestet og dokumentert av arkeologer, mens 54 graver kun er kjent gjennom stedsnavn eller ubekreftede informantopplysninger uten fotodokumentasjon. 9 av dyregravene ligger i Saudafjellene utenfor Heiplanen, mens det for Austheias del kun er kjent 1 sikker og 9 usikre graver. Det har ikke vært utført større arkeologiske undersøkelser i høgfjellsområdene på Austheia, og det er trolig at det kan være flere dyregraver her. De fleste dyregravene ligger innenfor Vestheia, med hovedtyngden i de sentrale delene. En tydelig konsentrasjon av graver finnes også helt nord i heiplanområdet, rett sør for Haukeliveien, mens spredte graver er påvist helt sør i heiplanområdet rundt de sørlige delene av fjellområdene rundt øvre Sirdal.

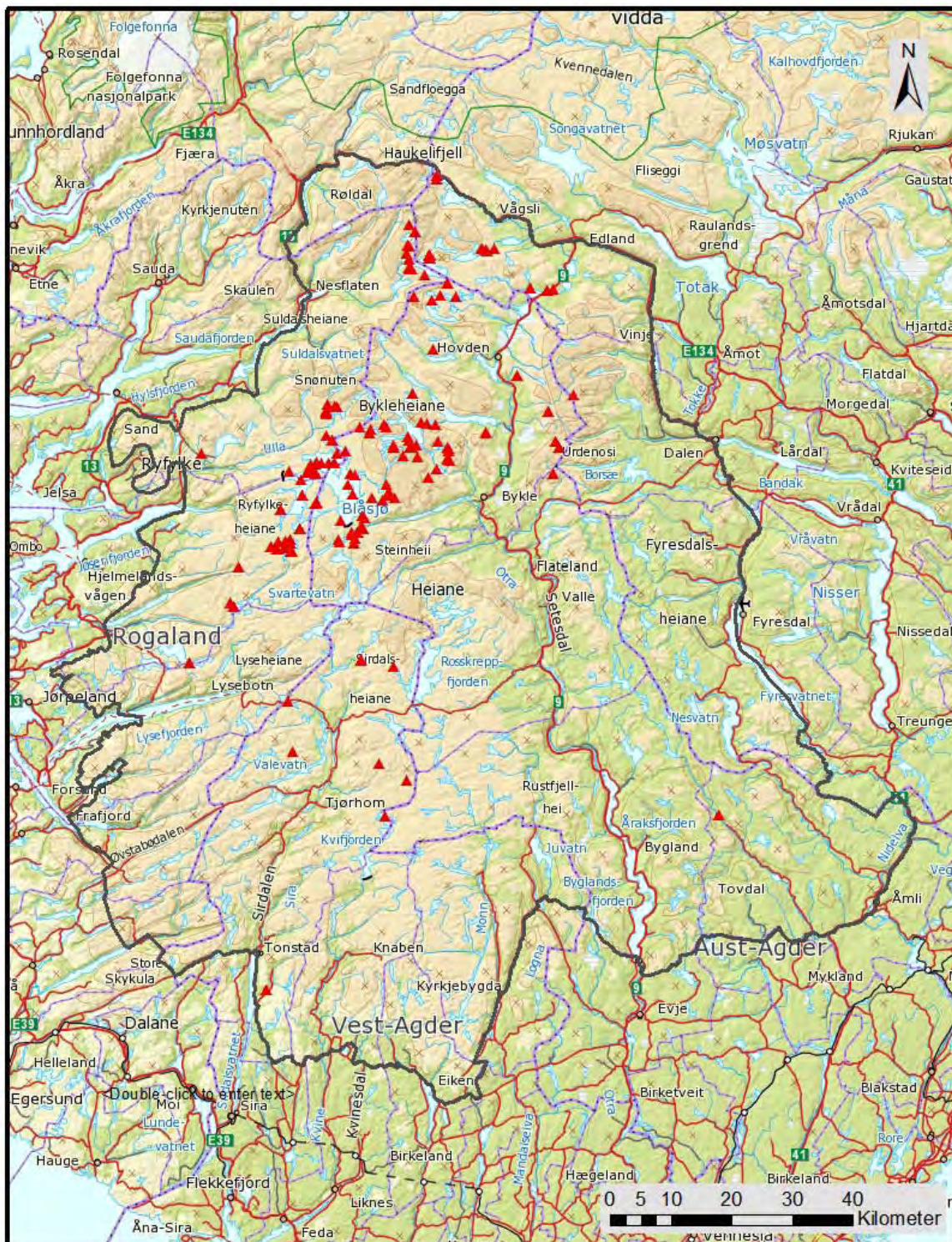
Det er ikke kjent massefangstanlegg eller drivfangstanlegg for villrein innefor Setesdalsheiene. Slike anlegg er kjent blant annet fra Hardangervidda, Dovre og Rondane, og kan bestå av ruseanlegg med ledegjerder, vassfangstanlegg hvor dyr blir styrt ut i vannet hvor de blir drept av jegere i båt, fangstbåser, dyrestup eller større dyregravsystemer (Jordhøy m.fl. 2005).

Oppmurte dyregraver for rein er kjent fra høgfjellsområdene i Sør-Norge med særlige konsentrasjoner på Dovrefjell og på Hardangervidda (Bang-Andersen 2004: 10). De steinmurte dyregravene fra Setesdalsheiene ligger i snaufjellsområdet og de fleste ligger mellom 900 og 1200 m.o.h (Bang-Andersen 2004). Gravene ligger nært vann og utnytter landskapstrekk som passasjer langs bratte fjellsider, bunnen av trange skard eller ryggen på smale løsmasseavsetninger hvor reinen har hatt sine trekk. Videre er det anlagt ledegjerder, ledestier, ledebroer og terskerheller for å lede reinen mot grava, og de fleste gravene har kunne fanget rein på trekk i begge retninger. Gravene er nedgravde og kantene består av oppmurt stein og kantstilte steinheller i veggen mot bunnen av grava. På denne måten vil ikke reinen få feste for klauvene og dermed ikke klare å komme seg opp igjen av grava. Størrelsen varierer, men gjennomsnittslengden på godt undersøkte dyregraver viser at de er ca 167 cm lange og 76 cm brede. Det er sannsynlig at gravene er konstruert med tanke på at reinen skulle kunne overleve i gravene over noen dager, slik at jegere kunne ha tilsyn med flere dyregraver som regelmessig kunne vedlikeholdes samtidig som fangede dyr måtte avlives og kjøtt og skinn tas vare på.

Seks av de arkeologisk undersøkte gravene fra Setesdal Vesthei har gitt materiale som er radiologisk datert på bakgrunn av subfossile markoverflater som er bevart under voller av oppspadd masse, eller organisk materiale fra bunnen av graver som antas å stamme fra rester

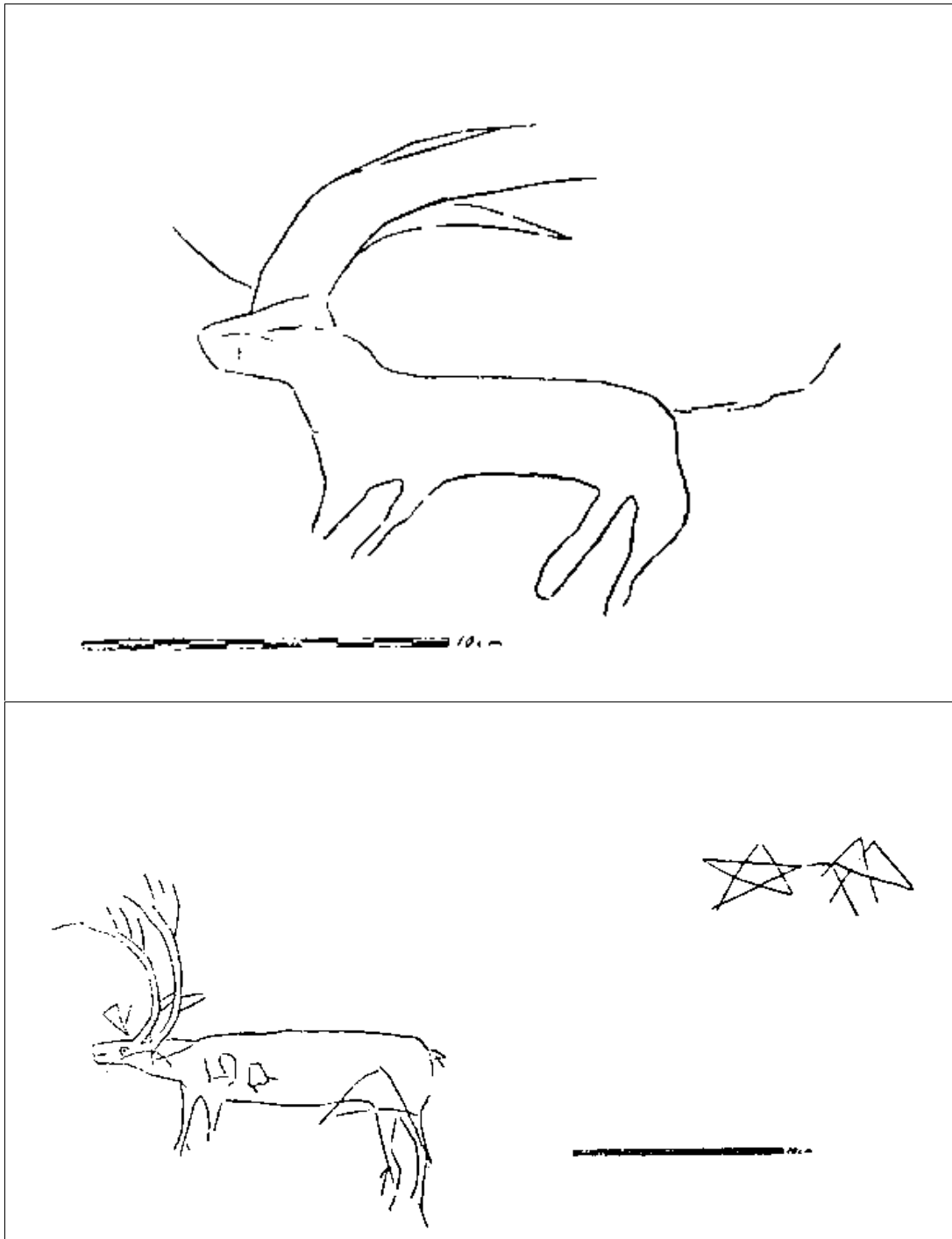

etter kamuflesjedekke. Gravene har naturlig nok flere bruksfaser og de kan dateres til jernalder og tidlig middelalder, mens en av gravene kan være anlagt helt tilbake til bronsealder (Bang-Andersen 2004: 53).

Figur 7: Kjente fangstlokalteter innenfor heiplanen. Hentet fra Askeladden og kulturminnekartet fra SVR. De fleste lokalitetene består av dyregraver til villreinfangts eller bogastiller, og hver lokalitet kan inneholde flere enkeltminner. Den sørligste lokaliteten fra Sirdal og lokaliteten fra Åmli er fangstgroper for elg.

Andre direkte vitnemål om villreinjakt har vi fra runeinnskrifter og ristninger av blant annet rein og en bueskytter fra Skutesteinen ved Storhedder (Bang-Andersen 2008b: 224). Figurene fra Storhedder består både av dyrefigurer og andre symboler, og det er trolig at både femstjerner og andre geometriske symboler er risset inn som magiske tegn som kanskje skulle gi jaktlykke (Liestøl & Hagen 1947).

Figur 8: To av dyrefigurene ved Storhedder. Tatt fra Liestøl & Hagen 1947.

Det er trolig at bruken av dyregraver tok slutt på midten av 1300-tallet. Etter svartedauden var folketallet drastisk redusert, noe som kan ha ført til mindre press på ulike utmarksressurser langt fra selve gården.

Utviklingen av armbrøst fra slutten av 1200-tallet og videre armbrøstbuer av stål utover 1400-tallet, gav framskritt med tanke på buenes kraft, presisjon og skuddvidde. På den andre siden var våpenet tungt og tok lang tid å spenne opp, og det er ikke belyst om dette militære skuddvåpenet var i bruk til villreinjakt i Setesdalsheiene (Bang-Andersen 2004: 72). Betegnelsen bogastille om lave, halvsirkelformede skytestillinger av opplagt stein kan antyde at armbrøst har vært i bruk, men bogastiller er svært vanskelige å datere og kan dermed stamme fra jakt som i tid spenner fra steinalder og til nyere tid. Geværet ble introdusert på midten av 1500-tallet, og i Christian IV's Norske Lov fra 1604 ble alle bønder pålagt å eie et gevær. Et mye mer effektivt våpen, rifla, overtok mot slutten av 1800-tallet.

På begynnelsen av 1900-tallet ble store heiområder på Vestheia oppkjøpt av Thorvald Heiberg som ansatte oppsynsmenn, bygde jakthytter og drev organisert viltpleie for å utrydde rovdyr. Heiberg leide ut jaktterreng til velstående utlendinger fram til starten av andre verdenskrig. Det er igangsatt et prosjekt om Heibergperioden i regi av Setesdalsmuseet og Setesdal Vesthei Ryfylkeheiane landskapsvernområde.

Villreinen ble jaktet på hele året. På høsten er kjøttet best (Bang-Andersen 2008a: 100), mens vinterjakt har vært det beste utgangspunktet for gode skinn og huder (Kaland 1972:160). Villreinjakta har en lang og omfattende historie innenfor heiplanområdet og har foregått over et tidsrom på 7000-8000 år, fra eldre steinalder og fram til i dag.

Spør etter fangstfolk i fjellet

Hellere er overheng over berg og slike tørre steder har vært benyttet som overnattingsplasser til alle tider. Fra Agder og Rogaland er det kjent over 900 hellere (Hageland 2008). De fleste har vært i bruk de siste 200-400 år i forbindelse med jakt, ferdsel eller sauegjeting (Bang-Andersen 2008b: 224), men det er kjent mange eksempler på hellere som har vært benyttet i forhistorisk tid. Bruken av Storhiller i Årdalsheiene går for eksempel tilbake til eldre steinalder. Hellere har ofte blitt gjenbrukt over lange tidsrom og har høy kunnskapsverdi. Hellere har ofte svært gode bevaringsforhold for kulturlag som kan inneholde for eksempel bein og annet organisk materiale.

Ved Langesæ i Vinje er det kjent en rekke kulturminner knyttet til jakt- og fangstekspedisjoner. Fra NØ-enden av vannet og videre østover langs elva går det et naturlig dyretrekk og her var det kjent 7 oppmurte fangsgraver og tre bogastiller (Martens & Hagen 1961: 76-85). I dag er dessverre de fleste ødelagt på grunn av oppdemmingen av Langesæ. I tilknytning til anlegget ble det registrert to hellere, hvorav den ene ble arkeologisk utgravd. Hellenen inneholdt kulturlag som var 70-90 cm tykke og som vitnet om at helleren har vært flittig brukt under jakten i over 1000 år. De eldste funnene er av en bladformet pilspiss i

kvarts sammen med flint- og kvartsavslag. Bruksperioden kan dateres til overgangen yngre steinalder/bronsealder, men de sparsommelige sporene viser kun til sporadisk utnyttelse av helleren. Fra vikingtid er det funn av to pilspisser av jern, og kulturlagene viser at helleren har vært i flittig bruk fra yngre jernalder og helt fram til rundt 1800. Funn av en fiskekrok viser at jegerne også har fisket i Langesæ, det samme viser funn av ørretbein fra kulturlagene. Men reinsbeinene dominerer blant funnene, selv om det også er funnet få bein av rype. Det er ikke mulig å datere dyregravene, men det er trolig at de stammer fra yngre jernalder/tidlig middelalder på samme måten som de daterte gravene fra Vestheia. Overgangen fra jakt med pil og bue til ildvåpen vises gjennom funn av børseflint og blykuler i helleren. Etter at dyregravene gikk ut av bruk har fremdeles helleren vært et utmerket utgangspunkt for jaktferder innover i fjellet.

Figur 9: Før utgraving av Langesæhelleren. Irmelin Martens i midten. Foto: DAMR.

Mange hellere har tradisjoner og mytestoff knyttet til seg. Fra Agder og Rogaland er det innsamlet folkløse rundt ulike hellere som blant annet omhandler tusser og troll, hekser, drapsmenn og tyver, elskende par og folk på rømmen (Hageland 2008).

Tamreindrift

På 1700- og 1800-tallet var det flere tamreinkompanier i sørnorske fjell. Bygdefolket eide som oftest reinen, mens samiske familier ble leid inn for å gjete den (Indrelid 2009: 150). Etter spredte forsøk blant annet rundt Sønnmork i Forsand kommune (Hageland 1993: 6), tok tamreindriften seg opp i Bykleheiene fra 1830-årene (Gjerden 1988). Den viktigste epoken varte fra 1880-årene og fram til ca 1914. Flere samiske familier fra Hattfjelldal og Nord-Trøndelag gjette reinen, og enkelte av familiene hadde tidligere holdt til på Hardangervidda. Ved Heibergs oppkjøp av områder i Setesdals Vesthei ble det vanskelig å drive med tamrein her, og rundt 1914 reiste mange av samefamilene nordover igjen (Gjerden 1988). Bøndene rundt heia fortsatte tamreindriften med enkelte samiske gjeterer, men etter 1914 ble aktiviteten konsentrert om Austheia. Tamreindriften ble avviklet i 1979 ved at det ble bestemt at all rein som var tilbake etter nedslaktingen i 1978 var statens eiendom og dermed definert som villrein.

I følge kulturminnelovens paragraf 4 er samiske kulturminner eldre enn 100 år å regne som automatisk fredete kulturminner. De samiske reingjeterfamilene levde i varierende grad på samisk vis i heiene og etterlot seg fysiske spor i form av blant annet teltringer, gammetufter, melke- og kjøttgjemmer og melke- og merkeplasser for reinen, og det foreligger lokalt noe nedskrevet tradisjonsstoff. Det er blant annet kjent gammetufter i Bykle og Valle kommune (Hageland 1993), men de er per i dag dessverre ikke kartfestet i Askeladden.

Fiske

Fisken i vann og elv har gjennom forhistorien vært en viktig ressurs, og fisken i vannene på Ryfylket- og Setesdalsheiene er del av områdets spennende forhistorie. For fisken har ikke kommet seg helt til fjells ved egen hjelp, den må ha blitt båret forbi større fosser som stengte for videre naturlig innvandring. Viktige kjerneområder for utsetting av fisk har trolig vært jaktområdene, stølsområdene og vann langsmed de viktigste ferdselsveiene (Haraldstad & Matzow 2008: 172). Utsetting av fisk har vært en gradvis prosess som det er vanskelig å datere. Men det er trolig at dette går langt tilbake i tid med begynnelse helt tilbake til steinalder. Det er mange vann og elver innenfor heiplanen, og det er sannsynlig at man har benyttet seg av båter til ulike formål, til fiske, men også til transport av varer, jern eller jaktbytte. I Topsæ er det funnet en stokebåt som er C14-datert til vikingtid (Lindblom 1982: 57) og som kan være et godt eksempel på bruken av båt innenfor heiplanområdet.

2.3. Gård og støl

Overgangen fra en ren fangskultur til en jordbrukskultur med husdyrhold og korndyrkning fant sted i løpet av yngre steinalder i kyststrøkene i Sør-Norge. De eldste jordbrukssporene er

fra sentrale strøk på Østlandet og de er datert til ca 4000 f.Kr., noe som i Norge er satt som skille mellom eldre og yngre steinalder (Stenvik 2005). Overgangen har vært en gradvis prosess og jordbrukshistorien er ikke sikkert kartlagt for den eldste tiden innefor størstedelen av områdene til heiplanen, hvor det er betydelig kulturhistoriske og landskapsmessige forskjeller. Jakt, fangst, fiske og sanking har gjennom hele yngre steinalder vært viktig for menneskene i fjellområdene innefor Heiplanen. Med åkerbruket kom det trolig inn en større grad av bofasthet, og etableringen av den forhistoriske gården er et spennende forskningsfelt. Hvis man forstår begrepet ”gård” som et fastboende hushold på et navngitt sted med husdyrhold og dyrking av jorda rundt bostedet, blir dette trolig mer fastlagt i løpet av Bronsealderen.

Deler av heiplanområdet har andre naturforutsetninger enn lavlandet ved kysten, blant annet med hensyn til hvor høyt over havet man kan forvente å få kornet modent og i hvor stor grad man må holde husdyr innendørs vinterstid. Egil Mikkelsen (1989) har i en analyse av overgangen fra en ren fangskultur til en jordbrukskultur i Telemark sett nærmere på overgangen også i fjellområdene. Pollendiagram viser at både husdyrhold og korndyrking fant sted innenfor heiplanområdet i bronsealder, men Mikkelsen mener at fiske, fangst og særlig villreinjakt har vært viktige elementer for gårdsbosetningen her (1989: 321). Fra Hardangervidda er det kjent tilsvarende funn, og her viser pollendiagram at det har vært drevet korndyrking i flere fjelldaler omkring vidda i bronsealder, samtidig som fjellbeitene har vært utnyttet av husdyr (ibid: 265).

Skarg under Tveiten er en fjellgård som er arkeologisk undersøkt og som dermed kan gi ett godt innblikk i gårdsbosetningen fra eldre jernalder i øvre Setesdal (Rolfsen 1977). Gården har ligget ved Botsvatn i Bykle, et vann som før oppdemming lå 530 m.o.h. En hustuft på ca 20 x 5,6 m ble utgravd, og det ble funnet et stort antall oldsaker som viste at huset hadde vært bebodd fra slutten av folkevandringstid, gjennom yngre jernalder og trolig noe inn i tidlig middelalder. Like ved tufta lå to gravhauger som også ble undersøkt. Begge gravene var branngraver og C14-dateringer og gravgodset viste at den ene var anlagt på 400-tallet og den andre på 500-tallet e.Kr. Det ble funnet jernslag i begge gravhaugene. Det ble tatt en pollenprøve fra jord under den ene gravhaugen. Prøven viste at gravhaugen var anlagt på gammel eng, noe som tyder på husdyrhold. Spor etter byggpollen ble også påvist, noe som viser at det har vært åkerbruk i nærheten da gravhaugen ble anlagt. Gården Skarg med omliggende gårder har i historisk tid hatt usedvanlig stor utmark, og gårdene hadde flere støler. Stølene var sentrale som beiteområder og til heislått, og de kunne fungere som stasjoner for annet arbeid som jakt, fangst, fiske eller jernutvinning. Korndyrking utgjorde kun en liten del av næringsgrunnlaget til gårdene. I følge Rolfsen er det trolig at hovedtrekkene fra driftsmåten som er kjent fra 1600-1800-tallet kan føres tilbake til yngre jernalder, noe som viser at utmarksressurser har hatt stor betydning for fjellgårder i området (1977: 166). I tillegg lå Skarg sentralt til med hensyn til gamle ferdselsårer både mot Ryfylket og Telemark.

Innenfor Heiplanen ligger også et av de best bevarte ødegårdsanleggene fra folkevandringstid i Norge, Sosteli i Åseral. Gårdsanlegget ligger ca 400 m.o.h. og ble utgravd av Anders Hagen i 1947-49. Det ble funnet fem hustufter hvorav den største var ca 45 m lang, gravhauger,

åkrer, rydningsrøyser og steingjerder, og gårdsanlegget kan dateres til folkevandringstid. Funnene herfra viser klare likehetstrekk i keramikk, gårdsstruktur og gravminner med samtidige gårder på Lista og Jæren.

Ved etablering av gårder er det sannsynlig at den beste jordbruksmarka som er lettest å dyrke blir tatt opp først. Etter hvert som nye gårder etableres, vil også områder som er mindre gunstig bli dyrket opp. Utgravingene av Skarg og Sosteli, som begge ligger forholdsvis høyt oppe i dalsidene, viser at det er all grunn til å tro at dalbunnene med bedre jordbruksjord allerede var tatt i bruk i eldre jernalder. For dalbygdene rundt heia er det trolig at ulike fjellressurser har hatt stor betydning, og beitebruken og heislåtten i fjellet har trolig vært sentrale deler av gårdsdriften helt fra den første gården ble etablert. Hvor mye for en klarer å sanke avgjorde hvor mange dyr en kunne fø over vinteren, og heislåtten kan ha blitt viktigere jo flere gårder som ble etablert i et område. Det er dermed sannsynlig at et visst seterbruk har vært drevet fra de første gårdene ble etablert i fjellområdene (Mikkelsen 1989: 318).

2.3.1. Ødegårder som kilde

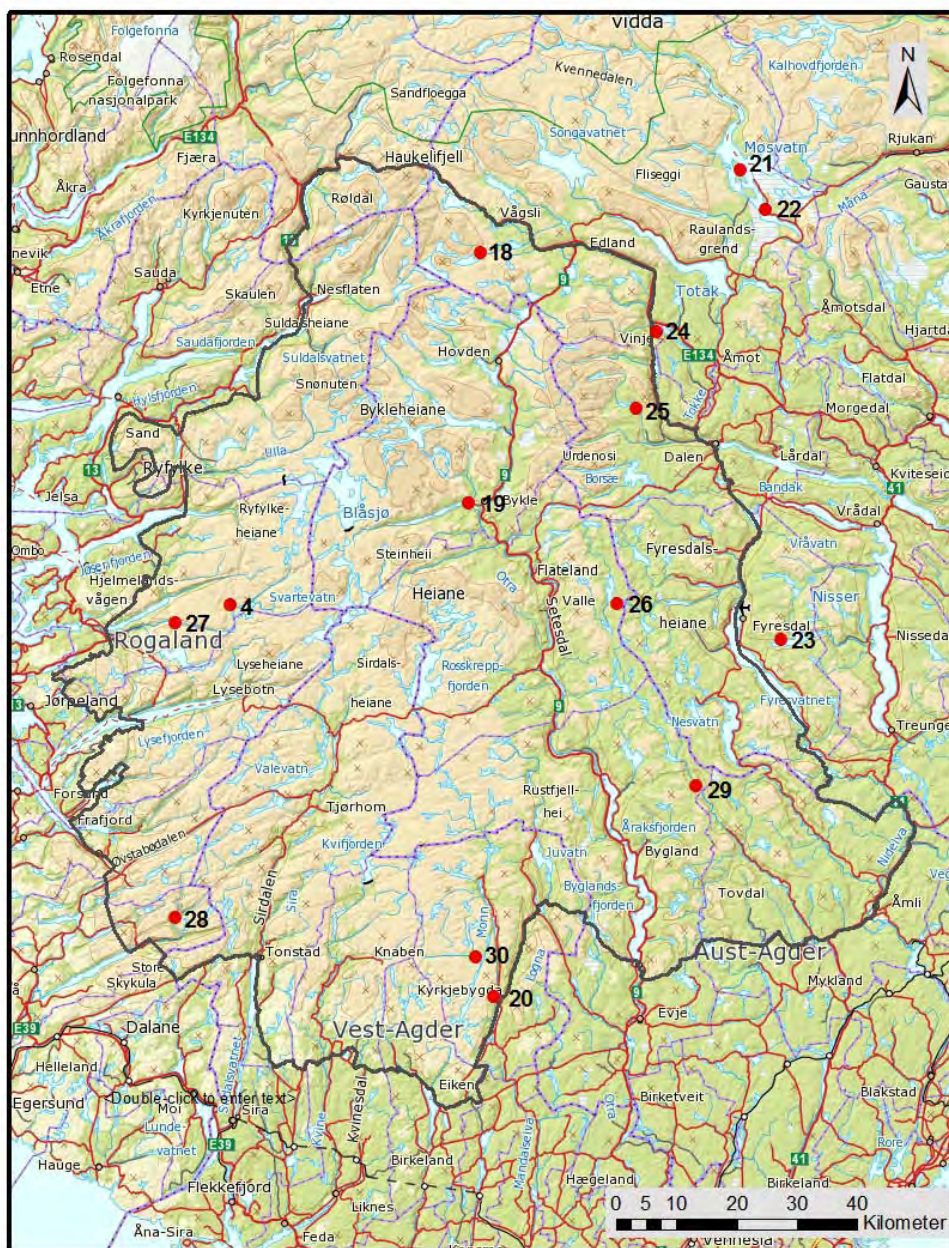
Etter hvert som befolkningen økte utover i yngre jernalder og tidlig middelalder, ble det tatt opp flere gårder i strøk som må anses som marginale i forhold til korndyrkning. I Fyresdal er det gjennomført et prosjekt som har gitt større innblikk i omfanget av slike marginale gårder (Martens 2009, 1989). I forbindelse med det nordiske ødegårdsprosjektet inngikk L.I.Hansens (1980) avhandling 'Markebol og ødegårder. Bosetning og økonomiske forhold i Fyresdal ca 1300-1600'. Hansen presenterte her en liste over lokaliteter med spor etter åkerreiner hvor det ikke fantes vitnesbyrd om gårdsdrift i nyere tid. De fleste lokalitetene har vært brukt som støler i historisk tid. I forbindelse med ulike prosjekt ble det av Irmelin Martens utgravd avlange tufter datert til tidlig middelalder fra Hovden og Neset ved Møsvatn i Vinje og Vestre Nape i Fyresdal, alle utenfor Heiplanen. Tufta fra Hovden var hele 30 meter lang, tufta fra Neset 20 meter, mens de to Napetuftene var 13,5 og 14 meter lange. Middelaldertuftene viste seg å være betydelig lengre enn de historisk kjente stølshusene som har vært mindre bygninger som sel og høybuer på ca 4-6 m i kvadrat. Seterbuer med to rom har sjeldent vært større enn 9 x 3-4 m. Fjøs eller kombinasjonen av fjøs og løer er et moderne fenomen, og slike tufter kan lett skilles fra sannsynlige middelaldertufter. Martens registrerte lokalitetene fra Hansens liste, noen ble avskrevet, andre lokaliteter kom til og resultatet ble 22 sikre, sannsynlige og mulige gårdsanlegg, 4 lokaliteter med åkre og 10 tufter av middelalderkarakter på bruk drevet i moderne tid (2009: 125). Det er all grunn til å tro at dette er gårder fra tidlig middelalder som ble forlatt etter svartedauden i 1350.

De registrerte ødegårdene har mange fellestrekk. Det har vært dyrket korn på gårdene, selv om de fleste ligger hele 600-700 m.o.h. og korndyrkingen for mange av gårdene ikke kan ha vært årssikker. Det er påvist lite ryddet slåttemark i nærheten av gårdsanleggene, og beliggenheten tyder på at heislått har vært helt sentral for å samle for. Et sentralt spørsmål, som kan være like sentralt for beliggenheten til Skarg og Sosteli fra eldre jernalder, er om slike marginalområder er utnyttet som en følge av befolkningspress eller om det også har vært

en viktig drivkraft å utnytte utmarksressurser, ikke primært til egent forbruk, men også som ledd i et varebytte (Martens 1989: 80). Slike ressurser kan være jernvinneproduksjonen, som i deler av heiområdet har vært omfattende, eller fangstprodukter fra elg eller rein som har gitt klassiske eksportvarer i form av skinn eller horn til for eksempel kamproduksjon.

Det ble ikke utført dateringer eller pollenanalyser fra ødegårdene i Fyresdal, og det er dermed uklart hvor langt tilbake i tid marginalgårdene går. Andre ødegårder med dyrkningsspor som dermed representerer sannsynlige middelaldergårder er kjent fra blant annet Gauksland i Vinje (id 139165), Botnedalen i Tokke (Stalsberg 1965), Finndalen i Valle (Christensen 1960), Viglesdalen i Hjelmeland (id 24139), Kvitlen i Bjerkreim (id 61139) og Årdalen i Åmli (Lindblom 1982).

Figur 10: Ødegårdsanlegg og andre lokaliteter nevnt i kapittel 2.3. i rapporten. 4: Storhiller, 18: Langesæ, 19: Skarg, 20: Sosteli, 21: Hovden, 22: Neset, 23: Nape, 24: Gauksland, 25: Botnedalen, 26: Finndalen, 27: Viglesdalen, 28: Kvitlen, 29: Årdalen, 30: Solbu.

2.3.2. Stølsdriften

Generelt er det dessverre gjort få arkeologiske undersøkelser som kan belyse alderen og opptaket til stølsområdene innenfor Heiplanen, men et undersøkt eksempel stammer fra stølen Solbu ved Svartevatn i Åseral. Like ved stølen ble det på en steinalderlokalitet funnet en bladformet pilspiss (id 111838) som kan dateres til sen neolitikum/bronsealder, og i en myr bak Solbu (id 112254) ble det påvist pollen fra planter som viser til beiting av husdyr i bronsealderen. Pollenprøven viste videre at avsviing med etterfølgende gjengroing har skjedd i gjentatte sykluser helt fram til yngre jernalder. Pollenprøven kunne ikke følges videre opp i tid på grunn av torvskjæring i historisk tid. I nærheten av Solbu er det også kjent flere jernvinneanlegg (id 110290, 113576) av eldre jernalders type, og jernvinneanlegget ved Sindrenesodden ble datert til 70-235 f.Kr. (Larsen 2009: 173). Samlet viser oldsakene og pollenprøven helt tydelig at stølsområdet Solbu har vært i bruk fra slutten av yngre steinalder og fram til i dag, og Solbu kan stå som eksempel på hvordan tidsdybden til enkelte stølsområder kan være.

Skriftige kilder viser også at stølsdriften har vært viktig, og detaljerte bestemmelser angående hvilke rettigheter folk hadde til å ta seg støl er kjent gjennom Magnus Lagabøtes Landslov fra 1274 (Roland 2001: 24). Det er også kjent at landnåmsmennene på Island bygde støler i vikingtid, selv om det var nok beite rundt gårdene og dette dermed ikke var nødvendig i et driftsperspektiv. Dette må ha bakgrunn i tradisjoner fra gårds- og stølsdrift i Norge (Reinton 1961: 6). En eller annen form for stølsdrift i heiområdene går trolig tilbake til tidspunktet da de første gårdene ble etablert i høyereliggende strøk, men det betyr ikke at alle støler kjent fra moderne tid er like gamle.

2.4. Jern- og kullframstilling

Jernalderen er perioden fra 500 f.Kr. til ca 1050 e.Kr. og representerer, som betegnelsen antyder, perioden da gjenstander av jern ble tatt i bruk og jernproduksjonen kom i gang. De eldste funnene av jernutvinning i stammer fra Trøndelag, Rogaland og Østlandet, og funnene strekker seg tilbake til førromersk jernalder med dateringer til ca 400-200 f.Kr. Fra tiden rundt Kr.f. er jernutvinning dokumentert en rekke steder i utmarksområder, men det er ikke før i romertid/folkevandringstid at jernproduksjonen tar seg opp i de fleste strøk (Larsen 2009: 53-54). Produksjonen av jern får videre et markant oppsving i tidlig middelalder og produksjonen har i mange områder vært mye større enn det lokale behovet skulle tilsi. Det har i perioden ca 950 e.Kr. og litt inn på 1300-tallet blitt produsert svært mye jern, og jernvinna må ha hatt en stor betydning for samfunnsøkonomien. Nedgangen i jernvinneproduksjonen sees fra 1200-tallet i enkelte områder, men fra midten av 1300-tallet i andre, noe som sammenfaller med svartedauden. Etter svartedauden drives jernvinna med en ny teknologi, men omfanget av jernproduksjonen har vært betydelig lavere.

Ordet ”vinne” er et annet ord for ”onn” som vi finner som betegnelse på arbeidsintensive perioder som slåttonna, vårronna og skuronna i det gamle jordbrukssamfunnet. Det er all grunn til å tro at arbeidet med jernvinna har vært delt opp i flere deler som ble utført mellom andre arbeidsintensive perioder gjennom jordbruksåret (Bloch-Nakkerud 1987, Larsen 2009: 99-103, Loftsgarden 2011). For å utvinne jern måtte man drive hogst, brenne kull i kullgroper, grave opp myrmalm fra myrene, røste malmen, blestre jernet og så bearbeide jernet videre. Dette er en langvarig prosess som har gitt fysiske spor i terrenget i form av selve ovnene, blestertufter, slagghauger, kullgroper og røsteplasser.

Figur 11: Kullgrop fra Vågsli i Vinje i vinterskrud. Vollen rundt gropa vises tydelig. Foto: Telemark fylkeskommune.

Kullgropene er rester etter produksjonssteder for kull. Kullgropene framstår i terrenget som groper på ca 2,5-6 m i diameter med en voll rundt, og de vil alltid inneholde rester av kull i bunnen. Før veden ble omgjort til kull måtte den hugges og så tørkes, men slike prosesser har ikke gitt fysiske spor. Til jernfremstillingen måtte man ha malm som måtte spas opp av myra og deretter tørkes. Videre måtte man røste malmen, en prosess som foregikk over bål. Etter røstinga er malmen magnetisk, og for å påvise røsteplasser er en metallsøker et godt redskap. Uten metallsøker vises ikke røsteplasser og rester etter malmlagre vises heller ikke på overflaten. Selve ovnene hvor jernutvinninga har funnet sted, er ofte vanskelige å oppdage og restene etter en ovn kan framstå som hvilken som helst overgrodd tue i skogen. Men mange anlegg har blestertufter ved seg og her vises veggvollene som lave forhøyninger i terrenget. Tuftene ligger nesten alltid i nærheten av myr. Ved blestertuftene og jernvinneovnene er det alltid funn av slagghauger. Slagg er avfallsproduktet ved jernutvinning, og slagghaugen kan

varierte mye i størrelse. Mange av jernvinnene fra vassdragsundersøkelsen er kjent gjennom funn av slagg i reguleringssonen til fløtningsoppdemte vann, og slagg er ofte den viktigste lokaliseringsfaktoren med hensyn til å påvise hele jernvinneanlegget.

Figur 12: Et furutre vokser over en jernvinneovn ved Fyresdals største slagghaug. Slaggen er datert til vikingtid, og noe av den vises midt på bildet. Foto: Telemark fylkeskommune.

En annen kilde til lokalisering av gammel jernutvinning er ulike former for stedsnavn. Det er ulike regionale forskjeller, og mange navn viser til lokale dialektord for selve malmen. Ett annet navn for selve malmen er raudr eller raudi, noe som peker på malmens rødfarge. Navn av eller sammensatt med slagg eller sinder er vanlig, det samme er navn som inneholder jern eller blæster i ulike former (Larsen 2009: 14).

2.4.1. Kulturhistoriske forskjeller

Heiplanområdet er stort og sporene etter jernvinna viser til kulturhistoriske forskjeller innad i området. De fleste finnes i øvre dalbygder og lavere fjellstrøk. Fra sonen mellom kyst og fjell i Agderfylkene og fra Fyresdal i Telemark er det påvist og datert en rekke jernvinnanlegg til yngre romertid/folkevandringstid. Ovnene kan beskrives som sjaktovner med slaggroper, men det er også kjent hellegryter og hestekoformede nedgravde ovner med paralleller til

Trøndelag (Larsen 2009: 163-175). Det er foreslått at det for ovnstypene i eldre jernalder har foregått forkulling av ved direkte i ovnen, og det er kjent svært få dateringer av kullgroper til eldre jernalder (ibid: 75). Fra Vest-Agder og Rogaland er det i sin helhet kjent få kullgroper, og de som er registrert er gjennomgående små, og kan representere produksjonssteder for kull til smiing og ikke til jernutvinning.

Funnene viser at det må ha vært en betydelig overskuddsproduksjon av jern i deler indre Agder i yngre romertid/folkevandringstid. I den sammenheng er det interessant at det er funnet slaggbåde ved utgravingen av Skarg og Sosteli, og plasseringen av disse gårdene tyder som før nevnt på at utmarksressurser har vært sentrale for driften.

I overgangen mot yngre jernalder skjer det en endring i jernproduksjonen. Ovnen er fremdeles en sjaktovn, men med sideavtapping av slaggbåde, og jernvinna opptrer i stor grad i høyereliggende strøk av Aust-Agder og Telemark. Bykle-Vinjeheia er anslått å være et av hovedområdene for jernutvinning i vikingtiden og tidlig middelalder, og beregninger anslår at det kan finnes over 1000 jernvinneanlegg og 14000 kullgroper bare i dette området (Larsen 2009: 163). Tilsvarende storproduksjon er kjent ved Møsstrond i Telemark (Martens 1988), og det dreier seg om en overskuddsproduksjon som må ha vært ment for videre distribusjon.

Svartedauden i 1349 førte til en dramatisk nedgang i folketallet og tallrike gårder ble lagt øde. Denne krisen kan ha gjort at stabile handelsnettverk har kollapset. I siste halvdel av middelalder og inn mot 1800-tallet har jernutvinninga foregått i mye mindre skala. Ovnstypen kalles Evenstadovn, og er oppkalt etter Ole Evenstad som beskrev jernvinneprosessen i slike ovner i en bok fra 1782. Etter at jernverkene kom var det mindre behov for selvlaget jern, men i en naturalhusholdning kunne jernvinning fremdeles ha en plass (Larsen 2009: 85).

Det er også knyttet tradisjoner og sagn til jernutvinning og spesielt til slagghaugene fra stølsvoller som flere steder i eldre tid har blitt omtalt som tussehauger. Mye tradisjonsstoff om dverger og tusser er nedskrevet og bevart fra områder innefor Heiplanen, og forestillinger om dverger har ofte blitt knyttet til smedyrket innenfor eventyr og sagntradisjon fra eldre tid. Slike tradisjoner er blant annet dokumentert fra Fyresdal i Telemark (Espelund 2004).

2.5. Ferdsel

Heiene har mange spor etter ferdsel over fjellet. De gamle ferdselsveiene vises som nedslitte stier og andre spor etter gamle ferdselslinjer er klopper over bekker, kavlbrotter og vad, og små varder og nødinger som viser vei. Langs med ferdselsnettene er det kjent mange overnattingssteder i form av hellere og mindre steinbuer. Noen av veifarene går langt tilbake i tid og er automatisk fredete kulturminner, men andre er tilkommet i nyere tid. Det samme gjelder for kulturminnene som varder og nødinger, som er småstein som er opplagt på en større stein for å vise vei (Hageland 2008: 227). Slike veivisere er svært vanskelige å aldersbestemme, men lav og mosevekst kan antyde at noen er svært gamle. De gamle vardene

er ofte godt plassert i terrenget, og de kan synes på lang avstand selv om de ikke nødvendigvis er så høye (Smedshaug 2001: 124).

Kontakten øst-vest har vært av sentral betydning, og det går mange ferdselsstier mellom Telemark og Setesdal og videre mellom Setesdal og Vestlandet. Fjellveiene på tvers av dalførene var rimelig rette og de var mye raskere enn veifarene som fulgte dalene på langs. I deler av middelalderen, fra ca 1200 og fram til reformasjonen i 1537, var Setesdal og de vestligste delene av Telemark administrativt knyttet til Vestlandet. Skatten ble betalt i skinn til biskopen i Stavanger og flere av ferdselsveiene har dermed navnet skinnvegen. Den viktigste skinnvegen har gått fra Fyresdal over Fisstøyl og Torsdalen til Valle, og videre fra Valle langs sørsiden av Rjuven, ned til Lysebotn og herfra videre ut Lysefjorden. Andre veier med navn er Bispeveien mellom Fyresdal og Valle, som har fått navn etter biskoper på visitasreiser, og Futvegen i Tokke og i Åseral som er navnet på veien futen benyttet. En siste vei som bør nevnes er pilgrimsveien over Haukelifjell og mot Røldal i Odda, helt nord i planområdet (Høydal 2007: 191-201). Røldal kirke eide et krusifiks fra 1300-tallet med antatt legende kraft, noe som tiltrakk seg en jevn strøm av mennesker. Det som er spesielt med denne pilgrimstradisjonen var at den ikke forsvant ved reformasjonen, men fortsatte til begynnelsen av 1800-tallet. I Røldal ble det også avholdt marked, en tradisjon som sannsynligvis går langt tilbake i tid.

Figur 13: Steinsatt bru fra Handeland, Sirdal. Foto: Vest-Agder fylkeskommune.

Veifarene var også handelsveier, og har gjennom tidene vært viktige for å kunne skaffe seg produkter som salt og såkorn. I nyere tid har ferdselsveiene vært like viktige, noe som kan illustreres ved at det ikke kom kjørevei og med den de første landhandlere før i 1844 i den øvre delen av Setesdal (Bang-Andersen 2008b: 223). Varer måtte fraktes enten på ryggen eller som kløv på hesten. På vintertid kunne man benytte hest og slede, og det kunne være ulike stier som ble benyttet på sommer- som på vintertid.

2.5.1. Brudled og likkviler

En kulturminnetype som er nært knyttet til ferdsel og som er spesiell for fjellområdene i Agder og grensebygdene i Telemark og Rogaland, er rekker med stein på berg som kalles brudled og likkviler. Brudled betyr brudfølge og består av en rekke med runde stein som er lagt ned på berget, og slike finnes særlig ved fjelloverganger i heiene. Den vanligste tolkingen er at steinene er lagt ned av brudefølger som var på vei til et bryllup. Ofte kunne det være bryllup hvor brudeparet var fra hver sin bygd eller var på vei til en kirke i en annen bygd. Det ble satt ned en stein for hver person eller hest i brudefølget, og gjerne to litt større stein for brud og brudgom (Risdal 2001a: 110).

Figur 14: Brudled fra Vest-Agder. Fot: Vest-Agder fylkeskommune.

Likkviler er steder man kunne stoppe og hvile mens man var på vei til kirkegården bærende på en likkiste. Likkvilene i heiene består av steiner lagt i en oval ring eller et åpent rektangel, og muntlig tradisjon fra Agder kunne fortelle at åpningen på likkvilet skulle rettes mot kirkegården og ikke hjemstedet. På denne måten kunne man unngå at den avdøde skulle gå igjen (Stylegar 2007).

Både brudled og likkviler er kulturminnetyper som er vanskelige å datere siden de består av stein på berg. Flere brudled har en pikkstein stående i tilknytning til steinsetningene. Dette er en høy smal stein som kan tolkes som et fallossymbol. Fra Prestvorrheia i Åseral er det kjent at et brudled ligger ved en forekomst av skålgroper (Stylegar 2007). Skålgroper er runde groper på ca 4-6 cm i diameter som er hugget inn i fjell eller steinblokker og de kan ha hatt en offerfunksjon i bronsealder/eldre jernalder. Skålgropene og pikksteinene kan være elementer som går tilbake til en fruktbarhetskultur fra bronsealder/jernalder, og som kan antyde at noen av steinsetningene kan gå like langt tilbake i tid. På den andre siden har fruktbarhetssymboler vært knyttet til bryllup i alle tider, og det er sannsynlig at brudled og likkviler stammer fra nyere tid. Tradisjonen med brudled er nevnt i skriftlige kilder fra 1600-tallet og fram til i dag.

2.6. Støler og drifteleger fra nyere tid

Før svartedauden på midten av 1300-tallet ble heiområdene med sine utmarksressurser utnyttet i stor grad, noe blant annet ødegårdene i Fyresdal viser. Det store folketapet ble medvirkende til stølene som lå mest marginalt til ble oppgitt, og den høyestliggende delen av heia ble kun utnyttet som veidemark til jakt og fangst. Utover 1600-tallet var folketallet igjen blitt stort og flere støler ble gjenopptatt og benyttet, og fram mot midten av 1800-tallet økte heislåttene i omfang (Hageland 1998:8). Det ble da tatt opp mange nye støler. Mange av stølene i området var så skrinne at de kun ble benyttet i korte perioder eller kun annen hvert år. Denne typen marginal stølsdrift har satt få spor etter seg, og det finnes i liten grad stående bygninger etter slik drift. Utover 1900-tallet avtok stølsdriften gradvis, og tok de fleste steder helt slutt etter andre verdenskrig. Det er i dag ingen støler i drift i heiene, men mange støler og stølsvoller blir benyttet som fritidsboliger/hytter (Flå 2008: 269).

Betydningen av ordet støl var til å begynne med 'melkeplass i utmarka', senere ble støl det vanlige ordet for sommergård. Bortsett fra noen få støler som senere ble gårder og som enda kan ha endelsen støl i navnet, fantes det ikke støler lenger sør enn Hægebostad, fordi det der var for små heier og for korte avstander til at det var nødvendig å overnatte borte fra gården under heislåttene (Reinton 1961).

Driftetraffikken med krøtter har satt spor etter seg i heiområdet. Driftetraffikken må sees i sammenheng med oppkomsten av byer og tettsteder som hadde underskudd på kjøtt, og kom i gang på midten av 1700-tallet. Driftekarere kjøpte da opp krøtter og dro med dyreflokken til fjells hvor det var gode sommerbeiter. Dyreflokken ble samlet om kvelden og driftekaren overnattet ved ulike drifteleger, som var enkle steinbuer eller hellere. Etter 2-7 netter flyttet gjeterne dyreflokken over til et annet beite og et nytt driftelege. Om høsten ble dyrene solgt

som slakt i Stavanger, Kristiansand, Arendal, Kongsberg, Drammen og Oslo. Det fantes også sauedrifter. Fra 1830-1840 årene var nesten hele kjerneområdet til heia tatt i bruk som driftemark (Hageland 1998: 8). Unntaket var høyfjellsområdet Dyreheio hvor reinen holdt til. Driftetrafikken tok slutt i perioden 1900-1910, men de mange driftelegene er tydelige kulturminner som vitner om denne typen erverv.

2.7. Landbrukets kulturminner

Fra opprettelsen av de tidligste gårdene og fram mot i dag har gårdsbosetningen i dalene og lavereliggende strøk rundt heia vært utgangspunktet for bruken av utmarksressursene på heia. Det er en rekke kulturminner og kulturmiljøer, både automatisk fredete og nyere tids, som er knyttet til gårdsbosetningen gjennom tidene. Disse vil ikke bli nærmere gjennomgått da rapporten fokuserer på selve heiområdene.

Innenfor Heiplanen ligger også en rekke bygninger med ulik vernestatus. Noe er automatisk fredet på grunn av alder, andre er regulert til bevaring gjennom kulturminneloven. I SEFRAK-registeret er bygninger fra før 1900 registrerte. Bygningene har eller kan ha ulik bevaringsverdi og det er viktig å se dem i sammenheng med kulturlandskap, kulturmiljø og det samspillet de eventuelt har med hverandre, med fredete bygninger eller med eldre tids kulturminner.

2.8. Nyere tids kulturminner

Heiområdene har vært brukt på mange ulike måter og rommer også kulturminner fra nyere tid knyttet til for eksempel tømmerfløtning (Risdal 2001b), skjerp- og gruvedrift (Risdal 2001b, Berg 2006, Hageland 1989, Bugge 1963), kulturminner knyttet til andre verdenskrig (Åsland 2008) eller tekniske kulturminner knyttet til selve vasskraftutbyggingen (Egeland 2008). På samme måte kan kulturminner knyttet til Den Norske Turistforening gjennom hytter, løypenett og stier være med på å speile moderne bruk av heia (Flå 2008, Frøstrup 2001). Slike kulturminnetyper kan ha stor lokal verneverdi, og vitner om nyere tids varierte bruk av dette unike området.

3. Kulturminneforvaltning

Lov om kulturminner verner kulturminner og kulturmiljøer med deres egenart og variasjon, både som en del av vår kulturarv og identitet, og som ledd i en helhetlig miljø- og ressursforvaltning. Dette ligger til grunn for at kulturminner er et av temaene Regionalplan for Setesdal Vesthei Ryfylkeheiene og Setesdal Austhei – Bruk, vern og verdiskapning (Heiplanen).

Innenfor forvaltningen skilles det mellom automatisk fredete kulturminner og kulturminner fra nyere tid. Automatisk fredete kulturminner er alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø som er eldre enn år 1537. Andre automatisk fredete kulturminner er samiske kulturminner eldre enn 100 år, stående byggverk med opprinnelse fra perioden 1537-1649 og skipsfunn med tilbehør eldre enn 100 år. Med kulturmiljø menes områder der kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng.

En fullstendig oversikt over automatisk fredete kulturminner vil aldri kunne foreligge. En regner med at kun omtrent 10% av kulturminnene er kjent. De øvrige er usynlige eller vanskelige å se på markoverflaten, eller bare ikke registrert.

En del av de automatisk fredete kulturminnene som er registrert er kartfestet gjennom Økonomisk Kartverk. Disse er markert med symbolet rune-R. Også i andre kartverk og kartdata er kulturminner representert. I Riksantikvarens kulturminnedatabase, Askeladden er en rekke kulturminner lagt inn og er søkbare (<http://askeladden.ra.no/sok/>). Databasen oppdateres kontinuerlig av regional kulturminnevern og er et viktig verktøy i forvaltningen. Databasen er tilgjengelig for offentlig kulturminneforvaltning, forskningsinstitusjoner, statlige sektormyndigheter og kommunene. Data fra Askeladden er videre tilgjengelig via Matrikkelen og Askeladdens publikumsversjon, Kulturminnesøk. Kulturminnesøk er tilgjengelig for alle på internett (www.kulturminnesok.no).

Siden en fullstendig kartfesting og registrering av automatisk fredete kulturminner ikke finnes, er en i offentlig forvaltning og arealplanlegging avhengig av selv å hente ut all tilgjengelig informasjon om kulturminner for å oppfylle de lovpålagte oppgavene som ligger i kulturminneloven. Dette innebærer i de fleste tilfeller at det regionale kulturminnevernet må ut og undersøke områder som berøres av reguleringsplaner, byggeplaner og lignende. Dersom det blir registrert automatisk fredete kulturminner innenfor plangrensene, vil disse vanligvis bli regulert til hensynssone. Et annet alternativ er å søke om dispensasjon fra kulturminneloven. Dersom en slik frigiving av kulturminner blir innvilget, forutsetter lovens § 10 at tiltakshaver dekker utgiftene til de nødvendige arkeologiske utgravinger.

Kulturminner fra nyere tid er slike som er fra tiden etter 1537. Disse kulturminnene kan ha mer eller mindre stor verneverdi, men er i utgangspunktet ikke automatisk fredet. De kan vedtaksfredes etter §§ 15, 19 og 20 i kulturminneloven, eller reguleres til bevaring. I det såkalte SEFRAK-registeret er kulturminner fra før 1900 registrert (hovedsakelig stående bygninger), samt enkelte yngre kulturminner. SEFRAK-registeret inngår i Matrikkelen og selve kartfestingen er tilgjengelig gjennom Norge digitalt. At en bygning inngår i SEFRAK

innebærer i seg selv ikke noe formelt vern, men SEFRAK kan være til god hjelp for å få nødvendig informasjon om eldre bebyggelse når arealplaner utarbeides.

Nyere tids kulturminner er ikke nødvendigvis registrert i nasjonale databaser og registre, men slike kulturminner kan ha stor verneverdi for lokalsamfunn. For å få fram kunnskap om slike kulturminner vil lokale museer, interesseorganisasjoner, historielag og enkeltpersoner være viktige bidragsytere.

3.1. Roller og ansvar

Heiplanen er en regional plan som gir retningslinjer for videre arealbruk gjennom de ulike hensynssonene. Kulturminnevernet har her presentert en statusrapport som omhandler hva vi kjenner til av kulturminner innenfor området, hvilken kunnskap vi har om kulturminnene og i hvilke områder kulturminnebestanden er dårlig kjent. Rapporten er ment å inneholde generell kunnskap og et innspill til videre bruk og vern av kulturmiljø og kulturminner knyttet til lokal og regional verdiskaping.

Planområdet er svært stor og inneholder store kulturhistoriske forskjeller. Antall kulturminner innenfor planområde oppdateres kontinuerlig. Det regionale kulturminnevernet har derfor ikke grunnlag for å si hvilke konsekvenser arealdisponeringa innenfor Heiplanen har å si for kulturminner, både automatisk freda, vedtaksfreda eller nyere tids kulturminner, og kan på nåværende tidspunkt ikke kan si seg enig i arealbruken i regionalplanen, jf. kulturminnelova § 8,4. ledd. I dette ligger det at arealdelen i den regionale planen ikke har direkte rettsvirkning i forhold til automatisk fredete kulturminner, noe som kan få særlige konsekvenser for områder som blir lagt ut til randsone og bygdeutviklingssone. Arealbruk vil først bli avklart ved at kommuneplaner og konkrete regulerings- og utbyggingsplaner blir sendt til uttale til fylkeskommunene som sektormyndighet for kulturminnevern. I dette ligger det at kulturminnevernet må være høringsinstans når det gjelder tiltak i LNFR-områder, på linje med sektorer for vilt, miljø og landbruk. Dette er spesielt viktig med tanke på stølsområder. Undersøkelser de senere har vist at det er automatisk fredete kulturminner på de fleste støler som blir undersøkt.

Det er en stor fordel om det utarbeides lokale kommunedelplaner for kulturminne med egne handlingsplaner for bruk og skjøtsel av kulturminner. Dette vil være et nyttig verktøy knyttet planprosesser for kommunene. Her vil også forholdet til nyere tids kulturminner, som mangler formelt vern, kunne avklares i forhold til lokal verneverdi.

Det regionale kulturminnevernet er i arealplansammenheng de respektive fylkeskommunene, og i forhold til samiske kulturminner Sametinget. Forholdet mellom kulturminnevern og arealprosesser gjennom plan- og bygningsloven er detaljert beskrevet i Riksantikvarens veileder fra 2010: http://www.riksantikvaren.no/filestore/Veileder_PBL_versjon2.pdf

4. Veien videre

Kulturminneprosjektet har hatt et grovt detaljeringsnivå noe som gjenspeiles i innspillene det regionale kulturminnevernet har til status og konsekvenser innenfor planområdet. Planen skal være et hjelpemiddel i videre planarbeid og saksbehandling innenfor de berørte områdene.

Heiplanen har undertittelen – Bruk, Vern og verdiskapning. Det er en todelt utfordring i forhold til kulturminner og veien videre;

4.1 Hva må gjøres i forhold til kulturminner?

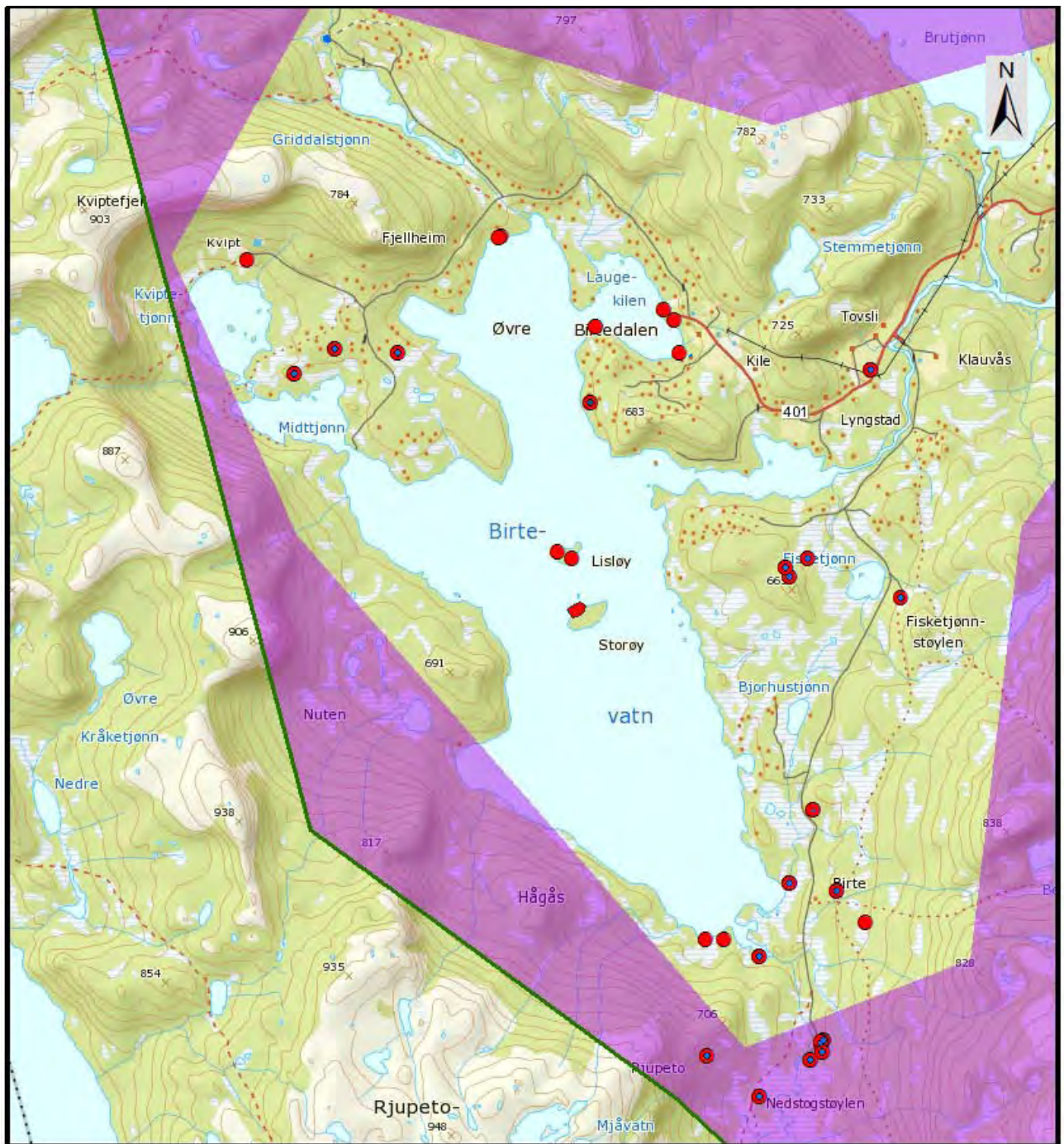
4.1.1 Oppdatering og etterslep

Arbeidet med kulturminneprosjektet har vist at det er en skjev fordeling av kulturminner innenfor planområdet. I dette ligger det at det er en høy tetthet av registrerte kulturminner i områder det har blitt gjort tiltak, som vassdragsregulering og hytteutbygging, mens det i urørte områder er påvist relativt få kulturminner. Denne skjevheten viser trolig ikke den faktiske situasjonen. Det er et stort behov for ytterligere undersøkelser innenfor områdene som berøres av Heiplanen, både i form av nye registreringer i felt og innleggelse av tidligere funn i Riksantikvarens database for kulturminner, Askeladden.

Det er i tillegg et stort behov for at kulturminneregistreringene gjort i forbindelse Setesdal Vesthei Ryfylkeheiane Lanskapsvernområde (SVR) blir gjennomgått og gjort tilgjengelig gjennom innleggelse i Riksantikvarens database for kulturminner, Askeladden.

Et eksempel på fra planområdet:

Birtevatn ligger i sone bygdeutvikling i Fyresdal kommune, Telemark. Det er et pressområde når det gjelder hytteutbygging, og ligger allerede inne i kommuneplanen som byggeområdet for spredt hytteutbygging. Kartet viser situasjonen i Askeladden før og etter kulturminneprosjektet, det vil si status desember 2010 kontra mars 2011. Informasjonen som ligger til grunn for de nye innleggelsene er utelukkende gjort ut i fra søk i topografiske arkiv hos fylkeskommunen og hos Kulturhistorisk Museum. Eksempelt illustrerer hvor stor etterslepet er. En forutsigbar forvaltning er avhengig av oppdatert og kvalitetssikret grunnlagsmateriale.

Birtevatn, Fyresdal k., Telemark

- des 2010 Aut fredet kulturminne - flater
- des 2010 Aut fredet kulturminne - punkt
- mars 2010 Aut fredet kulturminne - flate
- mars 2011 Aut fredet kulturminner - punkt
- forslag_randsone_austheia
- Nasjonalt villreinområde

Figur 15: Kartutsnitt fra Birtevatn, Fyresdal kommune, Telemark. Kartfestede automatisk freda kulturminner før (blått) og etter (rødt) rapporten.

4.1.2 Registreringsprosjekt

Det er i dag til dels store kunnskapshull knyttet til kulturminner i områdene innenfor planen, spesielt på Austheia. Kulturminnevernet registrerer i dag hovedsaklig i utbyggingsområde og områder der det planlegges tiltak. For å kunne danne et oversiktlig bilde av kulturminnesituasjonen innenfor Heiplanen vil det være behov for ytterligere registrering, også i reinområdene/freda områdene. Registrering gjennom et slikt prosjekt vil ikke kunne være så detaljert som registreringer etter kml § 9, men kan danne et grovmasket kunnskapsgrunnlag for videre planlegging. Et slikt registreringsprosjekt kan kunne munne ut i en kulturminnevernplan knyttet til Heiplanområdet, jf. tilsvarende prosjekt knyttet til Regional plan for Hardangervidda, eller som en del av de respektive fylkeskommunenes og kommunenes regionale planer/kommuneplaner.

4.1.3. Riksantikvarens faglige program

De fleste større arkeologiske undersøkelser innenfor heiplanområdet har vært vassdragsregistreringer. I årene som kommer vil flere vassdragskonsesjoner fornyes eller konsesjonsvilkårene revideres. På bakgrunn av dette har riksantikvaren utarbeidet et faglig program for arkeologiske undersøkelser i vassdrag i Sør-Norge (Indrelid 2009). Programmet peker blant annet på kunnskapshull og videre satsningsområder som i stor grad er vesentlige i forbindelse med videre arkeologisk arbeid innenfor Heiplanen. I løpet av 2011 vil riksantikvaren presentere et tilsvarende faglig program for middelalder, og programmet vil forhåpentligvis belyse kunnskapshull og satsningsområder som vil være aktuelle for videre forvaltning av støler og stølsområder, områder som har et stort kunnskapspotensial. Forvaltning av kulturminner er kunnskapsstyrt og basert på tilgjengelig kunnskap om kulturminnene.

4.2 Hvordan kan kulturminnene brukes videre?

4.2.1. Kulturlandskapets verdi og attraksjonskraft

Kulturlandskap er landskap som er formet av menneskers liv og virke opp gjennom tidene, og som på forskjellig vis bærer i seg forestillinger som påvirker mennesket. Landskapet innenfor Heiplanen har en stor attraksjonsverdi i seg selv, og kulturminner er med på å berike opplevelsen. Dersom man ser på planområdet for Heiplanen som en helhet fremstår randsonene til heiene som ett stort kulturlandskap knyttet opp mot bruken av heiene. Da menes det ikke randsoner slik de er beskrevet i planen, men de faktiske områdene inntil heiområdene.

Kulturlandskap inneholder både synlige og ikke-synlige kulturminner, og disse kan ikke tas ut av landskapet som omgir dem. I det ligger det at plasseringen i et landskap er en viktig del

av forståelsen av et kulturminne. Dette kan tydelig sees dersom en trekker ut to vanlige kulturmiljøtyper på heiene; et stølslandskap og en steinalderboplass. I dag kan det ligge en tuft eller voll som eneste synlig rest av aktivitet på stølsområdet. Men for å forstå hvorfor stølen ble lagt her må man se på tilgangen til resurser som vann og le for vær og vind. Dette er bestandige elementer som har bestemmende for plassering. Generelt kan man si at de beste områdene ble tatt i bruk tidligst og undersøkelser viser at bruk av disse kan trekkes langt tilbake i tid (se 2.2 Gård og støl). En steinalderboplass vil ikke være synlig på overflaten, men plasseringen i landskapet er en viktig forutsetning for å forstå og oppleve dem.

Innenfor planen er det derfor viktig å flytte fokus fra de enkelte kulturminnene og opp til kulturlandskapet som omgir de, for eksempel i forhold til steinalderboplass/landskap eller støl/landskap. På den måten kan man verne viktige kulturmiljøer fra potensiell konflikt med bygdeutvikling/hyttebygging m.m., samtidig som bruken kulturmiljøene og deres attraksjonsverdi kan forvaltes på en bærekraftig måte.

4.2.2. En ikke-fornybar ressurs

Et viktig aspekt i forhold til bruk av kulturminner er en vurdering av tåleevnen. Riksantikvaren legger opp til vern gjennom bruk der dette er mulig. Samtidig er det viktig å ta med i betraktningen av kulturminner er en ikke-fornybar ressurs. Det er derfor viktig at det lages planer i forhold til bruk av kulturminner, i form av kommunedelplaner for kulturminner og skilting- og skjøtselsplaner.

Alt bør heller ikke tilrettelegges og skiltes, kulturlandskapet vil da miste en dimensjon – det urørte. Likevel vil informasjon om kulturminner gjennom turkart, geocatching og lignende være berikende. Dette forutsetter, jf retningslinjer om friluftsliv og ferdsel, at det utarbeides sti og løypeplaner i området.

4.2.3. Lokale kulturminner

Kulturminnene innenfor planen består både av automatisk fredet og nyere tids kulturminner. Det er spesielt de lokale, yngre kulturminnene, som stølsområder og dyrelegder, det er viktig å være varsom med i fremtiden.

Nyere tids kulturminner er i stor grad ikke lagt inn i Askeladden, og er ikke et prioritert felt gjennom lovverk eller midler. Dette er kulturminner med en lokal verdi, og det er derfor ofte et lokalt engasjement som fører til at disse kulturminner blir registrert. Nyere tids kulturminner er et fokusområde for historielag og lokale formidlere. Det pågår flere nye prosjekter, blant annet initiert av Riksantikvaren der en håndbok registrering av lokale kulturminner blir utprøvd. Et annet eksempel er tilrettelagte turstier. Kulturminnene får på denne måten en verdi, utover sin egenverdi, som et ledd i lokal verdiskapning.

I denne sammenheng vil et samarbeid med turistforeninger, både på nasjonalt og lokalt nivå, med turbøker- og løpekart være fruktbart. Dette forutsetter samtidig at det lages sti- og løypeplaner.

4.2.4. Forslag til vern og vern/utvikling

Verdien av kulturminner og kulturmiljø kan ikke omsettes i kronebeløp, men som kilde til gode opplevelser er de allerede en del av de mange kommunene innenfor planen sin markedsføring av seg selv - i forhold til arbeidskraft, turister og hyttefolk. Økt synlighet og formidling av kulturminnene vil forsterke dette.

Rapporten avdekker at det er behov for mer systematisert gjennomgang av tidligere innsamlet materiale og befaringer/registrering av heiområdene med hensyn til kulturminner og kulturmiljøer, spesielt på Austheia. I den sammenheng er det et forslag fra Aust-Agder om at det opprettes en arbeidsgruppe sammen med Setesdals Museet og de berørte kommunene for sammen med lokalbefolkningen å finne områder hvor de ulike tiltak kan settes i verk.

Eksempler på områder som peker seg ut i forhold til formidling;

Aust-Agder:

Austheia:

- Finndalen. Her er det registrert steinalderboplasser og støyler som kan være fra middelalderen. Landskapet har stor tidsdybde og brukes av lokalbefolkningen. Potensial for å gjøre mer tilgjengelig for fotturister.

Vestheia:

- Storheddir med sine middelalderristninger. Her er det et spørsmål om ikke adgangen til området bør reguleres/stenges. Årsaken er stor slitasje på ristningsfeltet og at feltet ødelegges med moderne graffiti. Området skal befares med Kulturhistorisk Museum i løpet av 2011 for å vurdere skadeomfanget på ristningene og tiltak for å beskytte kulturminnet.
- Brattli i enden av Bossvatn. Her er der på 1990-tallet lagt en rapport om muligheten for turisme kombinert med Støylsdrift. Området eies av Statsskog. Ved Brattli er der registrert ruinrester etter en sammenbygd bygningsmasse datert til 1660-årene. Området har stort potensial for formidling av bl.a. dette kulturminnet og om området før neddemmingen. Her går den gamle vegen til Stavanger og er et knutepunkt for tidligere tiders samferdsel mellom Setesdal og Stavanger.

Vest-Agder:

- I randsonen i finnes flere fine veifar med kulturminner fra nyere og forhistorisk tid som kan rustes opp og skiltes, eksempler fra Vest-Agder veien fra Salmeli i Kvinesdal til Josdal i Sirdal og fra Skreå til Støle i Sirdal kommune.
- Vi har få bevarte stølsmiljø med stående bygninger i Vest-Agder. Bryggesåkhommen i Eiken, Hægebostad kommune, er en særlig godt bevart støl.
- På gårdsanlegget fra folkevandringstid på Sosteli er det allerede satt opp opplysningsskilt og opparbeidet parkeringsplass. Åseral kommune har åpnet nytt museum i Kyrkjebygdi, og egen arkeologisk utstilling om folkevandringstid kommer i løpet av sommeren 2011. Museet har store muligheter til å utvikle forskjellige opplegg for jernalderen og gårdsanlegget på Sosteli som bare ligger noen kilometer unna.

5. Oversiktskart – kulturminner

Kulturminnekartet inneholder oversikt over både i automatisk fredete kulturminner og nyere tids kulturminner knyttet til aktiviteten i heiområdene.

I forbindelse med arbeidet med Landskapsvernplan for Setsdal Vestehi Ryfylkeheiane (SVR) ble det foretatt kulturhistoriske registreringer på heiene, utført av Torfinn Hageland i samarbeid med Vest-Agder fylkeskommune..

Det er som nevnt tidligere gjort lite systematisk registrering innenfor planområdet i etterkant av SVR, med unntak at områder med stor press på hytteutbygging som Hovden. Vi har i denne rapporten derfor bygget videre på det store innsamlingsarbeidet som ble gjort i forbindelse med SVR. Dette kartmateriale ble sist revidert i 2003. For områdene som berøres av denne planen, med unntak av Vinje kommune, er kulturminnefilene fra dette prosjektet benyttet i kulturminnekartet for Heiplanen. Det er dessverre kun i Telemark fylkes sin av SVR at kartfilene er lagt inn i Askeladden. Det er derfor behov for å konsultere med Askeladden for oppdateringer innenfor planområdet i forbindelse med videre planlegging. Innenfor de resterende områdene i kommunene Bykle, Valle, Åmli, Bygland, Fyredal, Tokke og Vinje er kartgrunnlaget laget ut i fra status i Riksantikvarens database for kulturminner, www.asketadden.ra.no, anno 30. mars 2011. Da basen stadig oppdateres vil eksisterende kunnskapsstatus snart bli utdatert, og kommuner, utbyggere og andre aktører innenfor planområdet oppfordres til å benytte et oppdatert datagrunnlag fra Norge digitalt for kulturminner i videre planlegging.

6. Litteraturliste

- Bang-Andersen, Sveinung 2005a: Fløyvatnet. I: Østmo, Einar & Hedeager, Lotte (red): *Norsk arkeologisk leksikon*. Pax. Oslo.
- Bang-Andersen, Sveinung 2005b: Myrvatnet. I: Østmo, Einar & Hedeager, Lotte (red): *Norsk arkeologisk leksikon*. Pax. Oslo.
- Bang-Andersen, Sveinung 2004: *Reinsdyrgraver i Setesdal Vesthei – analyse av gravene beliggenhet, byggemåte og brukshistorie*. *AmS-Varia 40*. Stavanger
- Bang-Andersen, Sveinung 2008a: De første jegerne i Dyraheio – utnyttelsen av Setesdal Vesthei i steinalder ca 7000-3500 år før nåtid. *AmS-Varia 48*. Stavanger
- Bang-Andersen 2008b: På spor etter de første i høyfjellet. I: Flå, Harald (red): *Vandringer i Setesdal Vesthei*. Friluftsførlaget. Arendal.
- Bang-Andersen, Sveinung & Bjerck, Hein B. 2005: Mesolitikum. I: Østmo, Einar & Hedeager, Lotte (red): *Norsk arkeologisk leksikon*. Pax. Oslo.
- Berg, Bjørn Ivar 2006: *Moisesberg i Fyresdal 1541-1549. Norsk bergverksmuseums undersøkelser av et kobberbergverk i Telemark*. Novus forlag. Oslo.
- Bloch-Nakkerud, Tom 1987: *Kullgropen i jernvinna øverst i Setesdalen*. *Varia 15*. Universitetets Oldsaksamling. Oslo.
- Bugge, Arne 1963: *Norges molybdenforekomster*. NGU. Oslo.
- Egeland, Olav 2008: Glimt fra kraftutbyggingen i Setesdal Vesthei. I: Flå, Harald (red): *Vandringer i Setesdal Vesthei*. Friluftsførlaget. Arendal.
- Espleund, Arne 2004: *Jernet i Vest-Telemark. Der tussane rådde grunnen*. Arketype forlag. Trondheim.
- Flå, Harald 2008: *Vandringer i Setesdal Vesthei*. Friluftsførlaget, Arendal.
- Frøstrup, Johan Christian 2001: *Vandringer i Setesdal Austhei*. Friluftsførlaget, Arendal.
- Fuglestvedt, Ingrid 2001: *Pionerbosetningens fenomenologi – Sørvest-Norge og Nord-Europa 10 200/10 000 – 9 500 BP*. Avhandling til dr.art-graden i arkeologi. Arkeologisk institutt, Universitetet i Bergen.
- Gjerden, Knut 1988. *Tamreindrif i øvre Setesdal frå 1886-1978*. Bykle.
- Hageland, Torfinn Normann 1989: *Heieliv i Hekkfeddet*. Eiken.
- Hageland, Torfinn Normann 1998: *Murar og hellerar i heiane. Drifteheiane i Rogaland og på Agder*. Fylkeskonservatoren i Vest-Agder.
- Hageland, Torfinn Normann 2006: Ferdsla i Setesdal i eldre tid. *Agder Historielags årsskrift, nr. 82*.
- Hageland, Torfinn Normann 2008a: *Den store hellerboka for Agder og Rogaland. Rapport*

Vest-Agder Regionalavdelingen, bind 4. Vest-Agder fylkeskommune. Kristiansand.

Hageland, Torfinn Normann 2008b: Gamle vegar og uplassar i Setesdal Vesthei. I: Flå, Harald (red): *Vandringar i Setesdal Vesthei*. Friluftsførlaget. Arendal.

Hageland, Torfinn Normann in.prep. Brudle og likkviklar.

Hansen, Lars Ivar 1980: *Markebol og ødegårde : bosetning og økonomiske forhold i Fyresdal ca. 1300-1660*. Det norske ødegårdsprosjektet. Universitetsførlaget. Oslo.

Haraldstad, Ørnulf & Matzow, Dag 2008: Fisk og fiske. I: Flå, Harald (red): *Vandringar i Setesdal Vesthei*. Friluftsførlaget. Arendal.

Holen, Olav G. 1968: *Ferdavegane i Bykleområdet og dei viktigaste vegane til og frå øvre Setesdal*. Kristiansand.

Høydal, Una 2007: *Fann eg dei stigar. Pilegrimsvegen frå Vest-Telemark til Røldal*. Porsgrunn.

Indrelid, Svein 2009: *Arkeologiske undersøkingar i vassdrag. Faglig program for Sør-Norge*. Riksantikvaren, Oslo.

Jordhøy, Per ; Binns, Kari Støren & Hoem, Stein Arild 2005: *Gammel jakt- og fangstkultur som indikatorer for eldre tidars jaktorganisering, ressurspolitikk og trekkmonster hos rein i Dovretraktene*. NINA rapport 19. Trondheim.

Kaland, Sigrud H.H. 1972: Studier i Øvre Telemarks Vikingtid. *Universitetets Oldsaksamling Årbok 1969*. Oslo.

Larsen, Jan Henning 2009: *Jernvinneundersøkingar. Faglig program 2. Varia nr 78*, Kulturhistorisk Museum/Fornminneseksjonen. Oslo 2009.

Liestøl, Aslak & Hagen, Anders 1947. Storhedder. *VIKING, bind XI*. Oslo.

Lindblom, Inge 1982: *Fornminner i Tovdalsvassdraget, Aust-Agder. Varia 8*. Oslo.

Loftsgarden, Kjetil 2011: Jernonna i Vest Telemark. Jern som utmarksressurs og bytemiddel for ein lokal gardsbusetnad i vikingtid og mellomalder. *Primitive tider 2011*. Oslo.

Martens, Irmelin & Hagen, Anders 1961: *Arkeologiske undersøkingar langs elv og vann. Norske Oldfunn X*. Universitetets Oldsaksamling. Oslo.

Martens, Irmelin 1988: *Jernvinna på Møsstrand i Telemark. En studie i teknikk, bosetning og økonomi. Norske Oldfunn XIII*. Universitetets Oldsaksamling. Oslo.

Martens, Irmelin 1989: Middelaldergårder i Fyresdal – arkeologiske registreringar og historiske kilder. *Collegium Medivale 2*, Oslo.

Martens, Irmelin 2009: Ødegårder fra middelalderen i Telemark. Status og perspektiver. *Varia 71*. Oslo.

Mikkelsen, Egil 1981: *Kulturminner i området vest for Fyresvatn Telemark. Verneplan for vassdrag. 10 års vernede vassdrag*. Universitetets Oldsaksamling. Oslo.

- Mikkelsen, Egil 1989: *Fra jeger til bonde. Utviklingen av jordbruksamfunn i Telemark i steinalder og bronsealder. Univ Oldsaksamlings Skrifter – Ny rekke nr 11*, Oslo.
- NOU 1974: 30B. *Hardangervidda. Natur – Kulturhistorie – Samfunnsliv*. Universitetsforlaget.
- NOU 1983: 43. *Kulturminner og vassdragsvern*. Universitetsforlaget.
- Odner, Knut 1965: Vivik ved Holmevatn på Haukelifjell. *VIKING bind XXIX*. Oslo.
- Pedersen, Ellen Anne 2011: *Hardangervidda gjennom 9500 år. En kulturhistorisk rapport*. Buskerud fylkeskommune.
- Reinton, Lars 1961: Sæterbruket i Noreg. *Instituttet for sammenlignende kulturforskning, bind 48*. Oslo.
- Risdal, Magne 2001: Steinsettingar i utmarka. Brureled, llikkviler og varp. I: Frøstrup, Johan Christian (red): *Vandringer i Setesdal Austhei*. Friluftsførlaget, Arendal.
- Roland, Hilde 2001: *Prosjekt Nordmannsslepene*. Buskerud fylkeskommune.
- Rolfsen, Perry 1977: En fjellgård fra jernalderen i Bykle. *VIKING bind XL*. Oslo.
- Smedshaug, Erlend 2001: *Vegminner og veghistorie i Telemark*. Statens vegvesen, Telemark.
- Stenvik, Lars 2005: Jordbruk. I: Østmo, Einar & Hedeager, Lotte (red): *Norsk arkeologisk leksikon*. Pax. Oslo.
- Svendsen, Frode 2007. *Lokaliteter og landskap i tidlig mesolittisk tid. En geografisk analyse fra Nordvest-Norge*. Masteroppgave i arkeologi, NTNU. Trondheim.
- Tjeltveit, Njål 1999: *Gamle fjellveggar: ferdsla mellom Rogaland og bygdene austanfor*. Statens vegvesen Rogaland. Stavanger.
- Veka, Johan 1979: Gamle fjellveggar i Ryfylke. *Hefter fra Stavanger og Rogaland 13*. Stavanger.
- Østmo, Einar 1989: Vassendøya i Bygland. Fra Setesdalens steinalder. *Viking, bind LII*. Norsk arkeologisk selskap. Oslo.
- Åsland, Jørgen 2008: Krigsminner i Åseral- og Setesdalsheiene. I: Flå, Harald (red): *Vandringer i Setesdal Vesthei*. Friluftsførlaget. Arendal.

Upubliserte rapporter

- Amundsen, T. 2003: *Rapport fra arkeologisk forundersøkelse 2002 i forbindelse med "Nye Skjerka"*. Upublisert rapport. UKM oldsaksamlingen Oslo
- Christensen, Arne Emil 1960: Arkeologiske undersøkelser i Finndalen, Bykle*. Universitets Oldsaksamling. DAMR.
- Hageland, Torfinn Normann 1993: *Prosjektgruppe for kulturminne. Fleirbruksplanen for Setesdal Vesthei-Ryfylkeheiane 1994*. Upublisert rapport. Kristiansand.

Hogganvik, A. 2000: *Nye Skjerka. Arkeologiske registreringer 2000*. Vest-Agder fylkeskommune. Upublisert rapport.

Kallhovd, K. & Liestøl, G. 1992: *Nye Skjerka. Registreringsrapport fra de arkeologiske undersøkelserne sommeren 1992*. Vest-Agder fylkeskommune. Upublisert rapport.

Lønaas, O. C. 2001: *Rapport fra arkeologisk forundersøkelse*. Upublisert rapport. UKM oldsaksamlingen Oslo

Stalsberg, Anne 1956: *Arkeologiske undersøkelser i Mo, Telemark, 1965*. Universitets Oldsaksamling. DAMR.

Stylegar, Frans Arne 2007: Enigmatic stones. <http://arkeologi.blogspot.com/2007/07/enigmatic-stones.html>